Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 179 (15399) ◆ 1994 чылдың ноябрь 3, четверг ◆ Ат салган шагы 21.35. Садар өртээ 200 рубль.

Малчын коданнарда

ЧААТЫНЫҢ ТӨЛЕПТИГ ЭЭЛЕРИ

Мөөрүк сынындан эге агымнары сыстып баткан олбо Ак, Кара Чаатылар деп соок кара сугларлыг амгы Чааты сумузунуң девискээринге шаг-шаандан тура-ла малчыннар чурттап чораан. Чаатының чону «Чодураа», Жданов аттыг колхоз, совхозтар болуп, элээн күш киир ажылдап-даа чорза, сөөлгү үеде «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң салбыры болу бергеш, шапкын сайзыралдан астыгып, үениң аайы-биле мал-маган ажаап тудар хойжуларындан, кадарчыларындан безин чегейтей бергеннер.

Төрээн черинге «Чааты» деп үндезин аттыг совхозту тургускан соон дарый, чаатыжылар өскеп-төрээн черинче ам-на ээ көрнүп, мал-маганынче сагыш салып, бо ажылды өрү тыртар дээш хемчеглерни ап эгелээннер. Малга кол чүве, ооң ээлери, кадарчылар-ла болгай. Оларны кайыып алырыл? Бо айтырыгны чаатыжылар боттарының шыдаар шаа-биле шын шиитпирлеп турарынга өөрүвес арга чок. Амгы хой-мал ажылынче хаара туттунган кижилер төрээн чериниң келир үезиниң ээлери-дир. Бо айтырыг канчаар шиитпирлеттинип турарын сонуургап, Чаатының малчыннарын, хойжуларын ажыл-агый кыштаглаашкынче кирип турда, эргип-кезиир аргалыг болган мен.

Бопугур бажын чада каапкан чыдар Сояк дааның бели-биле халыткаш, Хаялыг-Даг эдээнге кээп дүштүвүс. Бисти өшкү кадарчызы аныяк 29 харлыг эр Ким-оол Калбак-оол өөнүң ишти-биле уткуп алдылар. Кыштаглаашкынга барык белен. Кыштаанга үүрмек, аар-саар эдилгелер кылып аар, мал чеми сөөртүп аары арткан, ажыл-ижинге тура-соруу кире берген орар аныяктар болдулар. Оларның-биле чугаалажып ора, Ким-оол дээрге Чаатының уктуг малчыны чораан Калбак-оол ашактың оглу Кара-оол Долаановичиниң төрээн оглу деп билип ап, коданында ада-иезиниң деткимчези-биле баштай дузалакчылап эгелээш, ам улуг кадарчылай бергенин сонуургадывыс. Ачазы ам арат ажыл-агыйы сайзырады берген-даа болза, ажы-төлүнге доктаамал дузалажып, арга-дуржулгазын берип чоруурун аныяк малчыннар чугаалап олурдулар.

Оруувусту дедир ээй тырткаш, Сояк эдээнде кыштагга келиривиске, бисти демги аныяк малчындан-даа аныяк, кошкар кадарчызы эр уткуй келди. Ол болза совхозтуң хоочун малчыны. база-ла Чаатыга мал-маган соондан чыда калбайн чораан Чалбаа ашактың оглу Виктор Донгаковичиниң оглу Виктор Викторович Чалбаа болду. Бо малчын база-ла ачазының кыштаанда, ооң малын улуг кадарчы кылдыр хүлээп алган, ада-иези-биле бир демниг ажылдап, чурттап олурар. Кыш дугайында улуг-ла чигзиниишкин чок, эки кыштай бээринге бүзүрелдиг орар аныяк малчыннар болду.

Дыттыг, Талдыг Чыланныгларже углап ора, бир кыштагга келдивис.

— Бо совхозтуң малчыннарында Маскыр Мунзуктан өскези шупту аныяктар ийин. Малчыннарывыс аныяк күш-биле немешкен улус бис — деп, хөөрей аарак, ажыл-ижинге эптиге берген база-ла Чааты, Хендергеге ат-сураглыг малчын чораан Бады кырган-ачазының изин истээн Владимир Бады бисти уткуду. Ол кыштаан тракторист Андрей Серенмааның бульдозери-биле арыглап аштап турлар. Дөртен харны орту киир база берген бо малчын төрүүр 345 баш хойлуг кыштаглаашкынче кирип турары ол. Кыштагны эргип, кезип көөрге маңаа черле капитал септелге кылыры албан. Ынчалза-даа ону кылырынга херек тудуг материалдары совхозта чок. Совхозтуң агар санындан шагда-ла үндүр бижиттинген бо кажааны эрткен чылын Чааты школазының тос классчылары эрги көржеңин деп арыглашканын, ам даарта маңаа совхоз төвүнден шеф дузазы келиринге белеткенип, шефчилерге чиир чем белеткеп, хан үндүрүп чыдарын малчын чугаалап. черле чугаакыр аайы-биле өөнче бисти чалады.

Чаатыга колхоз, совхоз тургустунганындан эгелээш, хой-малдан салдынмаан малчыннарның бирээзи Ажы Ондар. Малчын назылап кырып, пенсияже үнгүже дээр коданындан чарылбаан. Адазының коданын баштай оглу Докпак хүлээп ап, каш чыл ажылдаан. Акызы хуужуй бээрге ооң коданын дуңмазы Сергей, кени Лариса хүлээп алган, бир дугаар төрүүр 247 баш хойлуг олурарлары бо. Оларга 18 харлыг оглу дузалап, хой кадаржып турарын оглу Мерген боду чугаалай-дыр. Бо кодан кышкы үеде, эң ылаңгыя хой оолдаашкынының үезинде, дузалакчы кижи күжү-биле ажырбас-даа бол, хөөп каранчыг чүве — кыштааның байдалы-ла болгай. Маңаа база капитал септелге херек, ооң чоруттунмааның, чылдаа база-ла тудуг материалының чогунда. Шак-ла ындыг септелге чугула херек кыштаг хоочун малчын Анай-оол Коңгарның кыштаа болур. Ында 340 баш эр, кыс хураганнарның кажаазы бар. Ооң ооргалары безин унундан хайыжып киргилей берген, харын иштинге турарга коргунчуг-даа чорду. Бо коданда база аныяк күш барын ам база магададывыс. Хоочун малчынның уруу Марита өөнүң ээзи Алексей-биле мында кол күш болуп ажылдап турарлар болду. Аныяк өг-бүлениң ажыл-ишке тура-соруккур чугаазын дыңнап, хөөрешкеш, орук кежип, Адыр-Тейге хап келдивис. Бо черни улус Мекпер-оол кыштаа деп адай бергенин билир мен. Чүге дизе, борта Чаатының хоочун, ат-сураглыг малчыны Быштак-оол Мекпер-оол Донгакович чээрби ажыг чыл иштинде малчыннап келген. Бисти хоочун малчын боду уткуп алды. Ол ам чүгле ажы-төлүнүң ажыл-ижиниң углакчы башкарыкчызы. Ирт коданының кол ээзи — ооң оглу 24 харлыг Херел, кени Айлаң. Боттары он тонна сигенни белеткеп алган, кышка белен орарлар. Хоочун малчынның «айтыышкыннары» мында кедилиг байдалды тургусканы чугаажок.

Бо аалдан ырак эвес бичии баалык ажылдыр Кызыл-Тейде төрүүр 300 баш хойлуг коданга база кире дүжер аргалыг болган бис. Мында 23 харлыг малчын Сылдыс Викторович Чаптал-оол кадайы Чиңгисмаа-биле ажылынга тура-соруккур. ээ-харыысалгалыг ажылдап. чурттап олурарлар. Сылдыс эрткен чылын мергежилдиг малчын Владимир Бадыга дузалакчылап кыштааш, күш-ажылгырын, мал ажылынга сонуургалдыын көргүзүп шыдааны-биле совхозтуң удуртукчулары аңаа төрүүр коданны бүзүрээннери ол. Чоокта чаа улуг хат кыштаг чоогунда электри чагыларын ужур шаап каапканы-биле чырык чок черде олурар-даа болза, Сылдыс биле Чиңгисмааның сагыш-сеткили күш-ажылчы байдалдыг олурарынга бүзүредивис.

Чартык хүн иштинде төрээн Чаатымның малчын коданнарынга кире дүшкеш, совхоз кыштаглаашкынга барык белеткенип күш четпээнинге дүвүрелдиг артпас аргам чок болду. Бир эвес маңаа, шынап-ла, ажыл-агыйжы холдар сагыш човангыры-биле дегген болза, улуг ла дүвүрел чок, үе-шаандан белеткенип аар арга турганын малчыннарның чугаалап турары-даа шын. Дүвүрел-биле кады мени өөрткен чүве — Чаатыда хой ажылында уктуг малчын ада-иезин солуп, хып дээн чалыы аныяктар хаара туттунганы болур.

Чаа боттаңнап, тускай совхоз болу берген «Чаатының» келир үези, ёзулуг ээлери олар-дыр, чээрби-үжен хар аразында назылыг аныяктар. Мындыг күшке канчап даянмас боор.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ,
Улуг-Хем кожууң.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХҮНДҮЛҮГ АТТАРЫН ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА
РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Уран чүүл талазы-биле ачы-хавыяалары дээш «Россия Федерациязының алдарлыг артизи» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Надежда Федоровна **Даржаага** — «Саян» ансамбльдиң балет артизи

Демир-оол Бадарчиевич **Кежиктигге** — «Саян» ансамбльдиң артизи

Борис Чолдак-Хунаевич **Монгушка** — «Саян» ансамбльдиң артизи

Донгак Севекович **Монгушка** — «Чалыы-Назын» эстрада-цирк бөлүүнүң балет артизи

Конгар-оол Борисович **Ондарга** — «Тыва» фольклор-этнография ансамблиниң артизи

Кайгал-оол Ким-оолович **Ховалыгга** — «Тыва» фольклор-этнография ансамблиниң артизи

Хертек Өлбезекович **Ширин-оолга** — республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артизи.

Культура талазы-биле ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдааны дээш «Россия Федерациязының культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Виктор Петрович **Харченкога** — Каа-Хем кожууннуң культура килдизиниң эргелекчизи.

Садыг талазы-биле ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдааны дээш «Россия Федерациязының садыының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Хонук-оол Доржуевич **Монгушка** — республиканың хереглекчилер кооперациязының эвилелиниң баштаар чериниң даргазы.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН
Москва, Кремль 1994 чылдың октябрь 28.

ПЛАНЫН КҮҮСЕТКЕН

«Хөнделең» кооперативтер каттыжыышкынының мал чеми белеткеп, тараа өстүрер кооперативиниң ажылчыннары бо чылын эки ажылдап турарлар.

Ниитиниң малынга 435 тонна сигенни кезип, төп шаңының чанында сараттап алган. Мал чеминиң белеткели боттарының планнап алганындан хөй болуп турар.

Бо чылын олар тускай шаңны, тараа шыгжаар складты база тудуп алганнар. Ам кызыл-тас ажаалдазын доозупкаш, арбай кестирип турар. Ажаалда удавас доостур. Эрткен чылын аңгыланып, бот-башкарнып ажылдаан кооператив ам чаа бут кырында туруп эгелээни ол-дур.

Кадыкшылга бараан болган

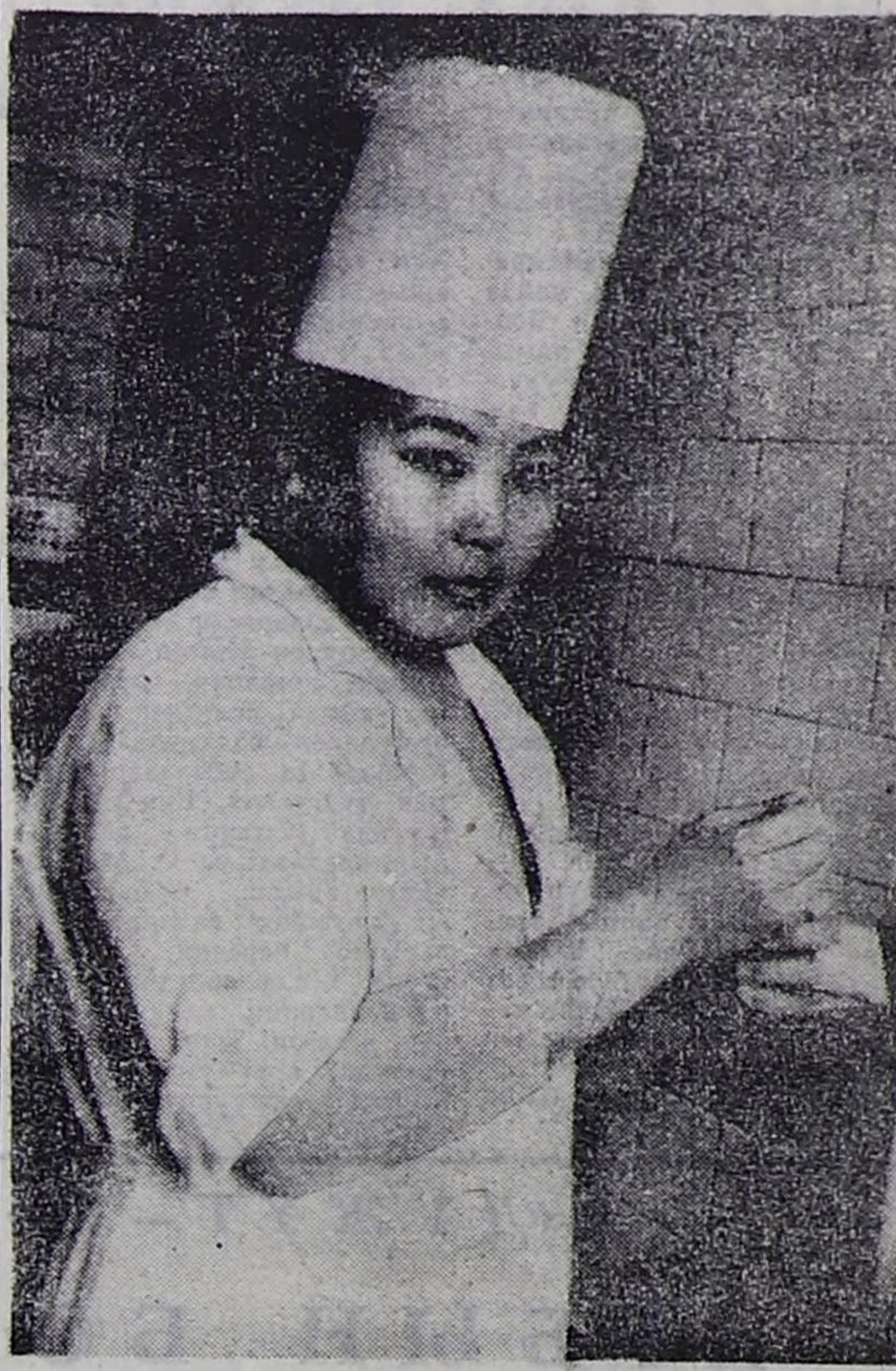

Эмнелге ажылдакчызы Александра Серен-Дажыевна Чамыяң аарыг улусту сыкыртып эмнээр талазы-биле мергежээн. Ол аар, берге аараан кижилерни, хөрээнге дегдиргеннерни, чүрек-дамыр аараан улусту чиннээр, сыкыртыр ажылын ак сеткилдиг күүседип турар.

ЧУРУКТА: эмчи сестразы А. Чамыяң.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ӨӨРҮШКҮНҮҢ КАРАК ЧАЖЫ...

«Хемчиктер кончуг-ла уян улус бис, өөрээнде карак чаштары туттунмайн, боттары-ла чаакты куду бады баар...» деп хоочун чогаалчывыс Екатерина Дүктүг-ооловна Танованың бир-ле чугаа кадында чонунга эргеленип органын дыңнаан кижи мен. Хемчиктер, шынап-ла, биче сеткилдииниден уян улус-тур дээрзин бежен чыл буруңгаар ноябрь 3-те Суг-Аксы суурга төк кээп дүшкен, ам бүгү тыва чонга билдингир чогаалчывыс Александр Александрович Даржай бадыткады. В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга чогаалчының төрүттүнген хүнүнге база чогаадыкчы ажылының 30 чыл оюнга тураскааткан кежээге эге сөс ап тургаш, улуг зал шыгырт долдур олурупкан өргүн чонунга чоргаарланып эргеленип бе азы «Кым кижи мен мен, мени мынча хөй чон канчап хүндүлеп чедип келгени ол чоор, чонумга ол хире эргим болганым ол бе?» дээп сеткил ооң хөрек-чүрээн доюлдурупканы-даа ол бооп чадавас, кезек харлыгып, думчуунуң аржыылы-биле карактарының чаштарын чоткулап чоруй, кыска-даа бол, көрүкчүлерниң сеткил-сагыжынга дээр кылдыр чон-биле бодунуң харылзаазын илеретти. Ылаңгыя чогаалчының ие-херээжен номчукчуларынга йөрээл туткан сөстери ооң авазынга, кадайынга, ажы-төлүнге ынакшылындан кыптыккан от өске бүгү долгандыр турар кижилерже чалбыраашталдыр дамчып турган ышкаш сагындырган. Ооң хараазы бооп чадавас, туруп келген кижи бүрүзү чылыг сөс чугаалап, сук-белектер тыпсып турганындан, дөрт шактың эрте бергени-даа билдиртпейн барган.

Шынап-ла, ажылым аайы-биле кандыг ат-сураа билдингир кижилерниң кежээлеринге барбадым дээр, а бо ышкаш хөй чоннуг, чечек боодалдарлыг, уян сөстерлиг юбилейлер сагынмас-тыр мен. Кижи чонунга кандыг хамаарылгалыг болдур, чону ону база ынчаар хүндүлээр деп чоннуң чугаалажыры-даа чөп-түр дээрзин ынчан билдим. А бодум хуумда Александр Александровичиниң сөстеринге бижиттинген ырларны билбес болганымга чөгенип олурдум.

Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреады, шүлүкчү А, Даржайның чогаадыкчы кежээзиниң бир онзагай чүүлү — чогаалчыга Тыва Республиканың Президентизиниң байыр чедириишкининден аңгыда, аңаа «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» Тыва Республиканың медалы-биле шаңнаар дугайында Чарлыкты Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызы Б. С. Шыыраптың чонга номчуп таныштырганы. Ол чарлык ол хүн информация чепсектеринге үнмээн, парлаттынмаан, ынчангаш юбилярга-даа, залга олурганнарга-даа хеп-хепертен болган болуушкун бооп, өөрүшкүнүң адыш часкаашкыннарының үзүктелбейн турганы-даа ол. Ооң соонда Дээди Хуралдың мурнундан депутат Д. К.-Х. Ооржак, Культура яамызының сайыдының оралакчызы В. О. Наксыл. өөредилге сайыды В. Б. Хөвеңмей, парлалга болгаш информация талазы-биле комитеттиң даргазы Т. И. Чыдым. «Шын» солуннуң кол редактору В. Ф. Чадамба болгаш өске-даа организацияларның төлээлери байыр чедирип. чылыг сөстерни сөглеп, өң-баазын боодал чечектерни сөңнеп турган.

Кежээниң башкарыкчызы Россия Федерациязының алдарлыг артизи Хертек Ширин-оол чогаалчының бир-ле дугаарында 1972 чылда «Төрээн черим» деп шүлүктер чыындызы үнгенин, ол чыынды-биле чогаалчы С. Пюрбюнуң атташ номунуң салым-чолун, А. Даржайның Р. Кенденоиль дээн чижектиг чонга чоок хоочуннар-биле харылзаазын демдеглеп, чыылган чонга улуг билигни бергенин айтыр апаар. Кежээге чогаалчының ава дугайында сонеттеринге Улан-Удэниң культура институдунуң студентилериниң урап номчулгалары, режиссер, артист Алексей Ооржак «Четкер четкизи» деп шииден үзүндүнү күүсеткени, Россия Федерациязының алдарлыг артистери Демир-оол Кежиктигниң, Надежда Куулардың база театрның аныяк артистериниң күүселделери кежээниң хөөн-шинчизин каастаан.

... Эр кижилерниң муңгараанда ыглап чорааның көрбээн мен. А кажан өөрээнде карак чажып тударга-даа, хүлүмзүрүг-биле боду-ла каракты долгаш чаакты куду чаржып баткылай баар, ону тудар-кагарга-даа алдырар эвес. Бир-ле Александр Александрович-биле чугаа кадында пединститутуң бирги курсчулары-биле ужурашканың, аңаа ынчангы бирги курсчу Солун-оол Монгуш «Куурарып оңа берген шыва тонуң...» деп ырлай бээрге, карактарым чаштары бүлдеңейнип келген болбас ийикпе деп олурганын бо-ла сактып келир мен. Бо кежээ Солун-оол чогаалчының сөзүнге бижээн ырыны гитарага үдеп ырлай бээрге, уян чогаалчывыс сцена артынче «чашты берди», а залда думчук аржыылы-биле караан, думчуун чоткан, караңгыны ажыглап алгаш бүдүү ыглашкан кижи-ле хөй. Чаңгыс ырының сөзү ол хире күштүг, дээштиг болганы ол-дур. Ынчангаш ооң чогаалдарының сөс бүрүзү чоннуң сеткил-чүрээнче кирип, чоннуң тыныжы-биле амыдырап, чурттап чоруур кижи-дир деп дидими-биле ол кежээ соонда чугаалап болур.

... Сүт-Хөлчүлер туруп келгеш — бистиң оглувус дээр, а чаа-хөлчүлер база-ла бистиң дээр. Кымның оглун кым былаажыр боор, мен болза, чоннуң оглу-дур дээр-ле-дир мен...

Светлана МОНГУШ.

АБОНЕМЕНТ на газету	(индекс издания)
ШЫН	Количество комплектов

на 199 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ПВ	место	литер	**доставочная карточка**
			на газету (индекс издания)

ШЫН

Стоимость	по каталогу	___ руб. ___ коп.	Количество комплектов
	за доставку	___ руб. ___ коп.	

на 199 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

Чагыдылга-95

ЧАГААЛАРНЫҢ САЛЫМ-ЧОЛУ

Ынак солунуңар «Шынга» шынчы болуп, ону чагыдып алдыңар бе? Акша-көпеек-биле кызагдаткан бо берге үеде салдынган айтырыг ылап-ла чидиг-биле тургустунуп, Тываның амыдырал-чуртталгазын 70 чыл мурнунда чырыдып эгелээн баштайгы национал солун «Шынның» чагыдылгазы номчукчуларны дүвүретпес аргажок.

Амыдырал ээр-дагыр оруктарлыг дижири дег авторлар база аңгы-аңгы бодалдарлыг. Чагааларның артында дириг кижилер турар болганда, кандыг хөөннүг материалдар келбес дээр. Солунчуларның хүн бүрү ажыл-чорудулгазынга авторларның киржилгези, үлүг-хуузу кол рольду ойнаарындан аңгыда, оларның салым-чолу янзы-бүрү болуп хуулар. Чүге дээрге шынары куду чогаал, тодаргай адрес чок, ат-сывы салдынмаан чагаа чырык көрбейн, архив папказынче дораан кирер.

«Шын» солун редакциязының чагаа килдизинге хүн бүрү он-он чагаа кээп турар. Чамдык хүннерде чартык чүс-даа чеде бээр. Тыва Республикада хоочун солуннарның бирээзи, неделяда эң хөй — 5 катап үнер, улуг хемчээлдиг «Шынның» болгаш өске-даа солун, сеткүүлдерниң чагыдылгазы массалыг чоруп турар. Баштай бо айтырыг талазы-биле каш сөс. Ол дугайында «Шынның» бир номеринге тодаргай тайылбыр бердинген болза-даа, чагыдылга талазы-биле чаңгыс аай доктааттынган дүрүмнер чок болуп турары-биле солуннарның өртектери аңгы-аңгы. Чижээ, неделяда 5 катап үнер «Шын» солуннуң чартык чылда өртээ 16800 рубль бооп турда, чеди хонукта 3 парлаттынар «Тувинская правданың» 18000 рубль, неделяда чаңгыс-ла катап үнүп турар «Тываның аныяктары» солун 22880 рубль чедир бедий берген. 10 хонгаш-ла бир үнер бичии хемчээлдиг «Центр Азии» безин чартык чылда 13890 рубль өртектиг.

«Шын» солун республикада чижип шыдаар маргыжыкчыларлыг турза-даа, альтернативалар хөй-даа бол, эң хөй номчукчуларлыг чаңгыс солун болур. Хөй тиражтыг «Шынның» почта чагыдыглары чокка бир номериниң өртээ 64-ле рубль. Чаа тургустунган «Хем-Белдири» солунну санаваска, өске бүгү республика солуннарынга бодаарга, эң чиик өртектиг солун болур-дур.

Кол-ла чүве — 1995 чылдың бирги чартында солуннар, сеткүүлдер чагыдылгазы үргүлчүлевишаан. Каталог езугаар алды айда «Шынның» чагыдылгазының өртээ 8050, «Тувинская правданың» — 12540 «Тываның аныяктарының» — 21060 рубль болгай. Чартык чылда солунну чедирериниң харылзаа шүүделдери «Тувинская правданың»— 5460, «Тываның аныяктарының» — 1820, а «Шынның» 8750 рубль болурга-даа, бо солуннуң экземплярларының хөйүнден неделяда 5 катап чырыкче парлаттынарындан болуп турар. Рубльдиң үнези кудулап турарындан өртектер база чаңгыс черге турбас. улам өрүлеп-ле орары чайлаш чок деп чүвени амыдырал көргүзүп келген.

1995 чылда чагыдылгазы уламчылавышаан «Шынның» арыннарынга номчукчуларның чоруткан чагаалары доктаамал чырыттынып турар. Ооң-биле кады бижикчи бүрүзү, бистер, журналистерниң, корреспондентилерниң чоок сүмелекчилери, дузалакчылары, деткикчилери болуп турарын чоргаарал-биле сагыш-сеткиливис ханызындан медереп билип турар бис.

«Шынның» почтазы-биле редакцияга келген чагаа санының артында дүвүрелин илереткен, санал-бодалдарын солушкан, амыдыралчы чугула айтырыглар көрдүнген авторлар турары билдингир болгай. Кандыг-бир номчукчузуң утка-шынары өскелерден ылгалдыг, солун темалыг, ханы бодалдарлыг материалдары «Шынның» арнынга бо-ла парлаттына берген турарын кичээнгейлиг номчукчу эскерген турары черле чугаажок. Черле ынчаш, кижиниң сеткил-хөөнү дыка-ла онзагай, тускай хөгжүм чижектиг. Ол хөөннер «Шынга» хүн бүрү келген чагааларның сөстеринге чаштынып чыдар.

«Шын» дээрге-ле солунчулар-биле . номчукчуларның аразында сырый харылзаазы, оларның даартагы үезинче көрүжү, туружу, сонуургалы, эчис күзели дээрзинге кым-даа дадагалзавас. 70 чыл юбилейин мапап турар республиканың бир улуг солуну уран сөстүң дунзаалакчылары тыва чогаалчыларны дарганнап өстүрер төрээн уязы дизе ол хөөредиг эвес.

Солун арнынга алдар-аттыг чогаалчының-даа, анаа бөдүүн бижикчиниң-даа чагаа дамчыштыр чоруткан ажык-чарлыг сөстерниң утказын солунчулар кажан-даа өскертип шыдавас. Чүге дээрге авторларның сеткил-чүрээнден төрүттүнген сөс санында арыг шын, ол бодалдарның маадыры, овур-хевири турары билдингир. Шынап-ла, хүн бүрүнүң почтазы-биле янзы-бүрү хөөннүг чагаалар келгилээр.

Чагааларның салым-чолу номчукчуларның боттарының бот-идепкейинден, туруш-көрүжүнден, амыдыралчы арга-дуржулгазындан база хамааржыр. Амгы амыдырал нарыыдап бергедээни-биле холбаштыр биеэги ышкаш уралап, диңмиреп турар үе эрткен. Рыноктуң сы базыышкыннарындан уштунарының аргаларын, моон соңгаар канчаар амыдырап чурттаарының оруктарын хөй санныг номчукчулар сүмелеп, бижип турар.

Ам бо хүннерде «Шын» солуннуң коллективи, ооң номчукчулары 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн баштайгы тыва солуннуң 70 чыл юбилейинче уткуштур бедик көдүрлүүшкүннүг ажылдап, бижип кирипкен. Ынчалза-даа чамдык авторларның талазындан чагаазының салым-чолу кандыг болурул, ол чырыкче үнер азы үнмес бе деп айтырыгже сагыш салбас чүүлдер бар. Ат фамилиязын, ажылдап, чурттап турар черин долу биживес, төрүттүнген хүннер дамчыштыр байыр чедириишкиннери кылырда акша шилчиткен квитанциязын чагаа-биле кады чорутпас дээн ышкаш четпестер дугайында моон мурнунда база солунга чырыдып, дыңналып турган бис.

«Шынның» килдис бүрүзүнде боттарының идепкейлиг, идегелдиг бижикчилери хөй. Оларның аразындан «Шын»-биле салым-чолун шынчы холбаан авторларның даңзызы арбын. Чижээ, Барыын-Хемчиктен хоочун бижикчилеривис Самбуу Куулар, Бай-Тайгадан Арбай-оол Канчыыр, Каң-оол Иргит, Сүт-Хөлден Бораш Ондар, Улуг-Хемден Биче-оол Монгул-оол, найысылал Кызылдан Калгажык Шактаржик, Наталья Тыртык-Кара, Анна Ламажаа, Алексей Дыртый-оол, Өвүр кожуун чагырыкчызы Маадыр-оол Данзын болгаш оон-даа өске он-он идепкейлиг авторларның аттарын ам-даа уламчылап болур.

«Шын»-биле сырый харылзаалыг чагырыкчыларывыска, бижикчилеривиске, ылаңгыя чагыдылга кидин түлүк чоруп турар бо хүннерде политиктиг чугула кампанияга солунчулар-биле бир баг болуп, демниг хөделиринерни, демир-үжүүнер улам чидиг болуруп чаагай күзээшкиннер-биле идегеп артывыс.

Данзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

◆ Социал камгалал ◆

ӨГ-БҮЛЕ ТӨПТЕРИ

Чурттуң рыноктуг экономиказже шилчип турар бо берге үезинде чурттакчы чоннуң амыдыралы чединмес кезээниң социал камгалалын күштелдирериниче сагыш салыры күрүне ужур-дузалыг айтырыг болур.

Ол сорулганы боттандырары-биле 1992 чылдың майда Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал яамызының аппарадында уругларлыг өг-бүлелерниң болгаш күш-ажыл кылып шыдавас хамаатыларның айтырыгларының килдизин тургускан. 1994 чылдың март айда ону өг-бүле, херээженнер, уруглар айтырыының эргелели кылдыр эде организастаан. Ол албанның тургустунганындан бээр өг-бүлелер, ылангыя уруглар айтырыглары-биле ажылдаар албан черлериниң четкизи калбарган. Ада-иезинге боттарының сагыш-сеткилин чөптүг-биле илеретпес, хагдынчак, чер кезип улчуп чоруур уругларга социал төптерни Ак-Довурак, Кызыл хоорайларда, өг-бүлелерге болгаш уругларга социал дузаламчының төптерин сес кожуунда ажыткан.

Өг-бүлелерге болгаш уругларга социал дуза чедирериниң өг-бүле төптери Каа-Хем кожуунда багай эвес ажылдап турар. Кожуун чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Л. Д. Варламова, төптүң директору Э. М. Кандан 1992 чылдың ноябрьда тургустунган дүрген дуза чедирер социал албанның ажылдакчылары-биле кады социал дуза чедирериниң хемчээлин болгаш хевирлерин тодарадыр ажылдарны чорудуп келген. Бо кожуунда ногаалар, картофель, кат аймаа белеткеп албаан өг-бүлелер колдуунда чок. Немелде 51 ажылдаар черни тып тургускан. Бии-Хем кожуунда (чагырга даргазының оралакчызы О. М. Дамчай) аныяк өг-бүлелерге ажыл-агыйны канчаар чорударынга өөредип, дузалап турар. Ында ажыл-ишчи херээженнерниң клуву ажылдап эгелээн. Ооң ажылынга киржип, арга-сүмезин кадары-биле кожууннуң болгаш Туран хоорайның хүндүлүг хамаатыларының өг-бүлелерин чалап турар. Эрткен чайын ада-иезиниң арагалаар, ажы-төлүнче сагыш салбазындан чер кезип, оорланып чоруур уруглар-биле ажылдады кожуунга организастыг эрттирген, ооң түңнели багай эвес болган.

Ада-иезинге боттарының сагыш-сеткилин чөптүг-биле илеретпес, хагдынчак, чер кезип улчуп чоруур уругларга социал төптери уруглар-биле ада-иелерниң аразында чөрүлдээлерни шиитпирлээр талазы-биле эвээш эвес ажылдарны кылган. Олар уругларның бүгү талалыг шинчилгезин чорудуп, эмнелге албан черлеринге турарынга чедир чугаалажып турар. Республиканың Чоннуң социал камгалал яамызы чаа структураларынга баштайгы үеде акша-хөреңгини чурттакчы чоннуң социал деткимче фондузундан берип турган. Ооң соонда Россияның Чурттакчы чоннуң социал камгалал яамызын дамчыштыр бюджеттен дашкаар акшаны берген. Чүгле 1993 чылда 100 миллион рубльди олар алган. 1993 чылдың декабрьдан бээр бүгү төптерни бюджеттен акшаландырар апарган.

Чайгы дыштанылганы организастаар талазы-биле Россия Федерациязының Чазааның чанында башкарылга чөвүлели улуг дузаны чедирген. Ооң хемчээли акшаның үне чокталганы-биле өзүп турар. Ол 1993 чылда 40 млн., 1994 чылда 330 млн. рубль болган. Ооң ачызында амыдыралы чединмес өг-бүлелерниң уруглары, өскүстер бүгү-россияның уруглар төптери «Артекке», «Орленокка», «Океанга» халас дыштаныр аргалыглар. Инвалид уруглар авалары-биле кады кадыын быжыглап, дыштанып ап болур. Оон аңгыда уруглар хоорайлар, школалар чанының лагерьлеринге дыштаныр аргалыг болу берген, оон өске-даа дыштанылганың хевирлери калбарып турар.

Чоннуң социал камгалал яамызынга кожуун чагыргаларының берген медээлерин ёзугаар алырга, адрестиг социал дуза чедирер 26420 өг-бүле, ында 71347 назы четпээн уруглар бар. Сөөлгү бүдүн чартык чылда чурттакчы чонга социал деткимче көргүзер республика фондузундан 133,4 муң санныг чурттакчы чонга 100 миллион ажыг рубль түңнүг материалдыг дузаны чедирген.

Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал яамызының Өг-бүле, херээженнер болгаш уруглар айтырыының эргелели бодунуң ажылынга өг-бүлени быжыглаар, ие-чашты, уругларны камгалаар талазы-биле Тыва Республиканың Президентизиниң бир дугаар Чарлыын, Тыва Республиканың Чазааның доктаалдарын болгаш Россия Федерациязының Президентизиниң база Чазааның айтыышкыннарын удуртулга болдуруп турар.

Мария НАКСЫЛ.

ТР-ниң чоннуң социал камгалал сайыдының оралакчызы.

ТАҢДЫ КОЖУУННУҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Эрткен субботада Таңды кожууннуң төвү Бай-Хаак суурга төөгүге хамаарышкан байырлал болган. А ол дээрге кожууннуң тургустунганындан бээр 50 чылы база Бай-Хаак — Нижне-Никольское суурнуң 90 чыл оюн демдеглээн байырлал-дыр.

Байырлал ук кожууннуң тус-тус сумуларындан болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралындан, Тыва Республиканың Чазаандан, ол ышкаш аңгы-аңгы кожууннардан чалаткан төлээлерниң киржилгези-биле Бай-Хаак суурнуң төвүнде Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаалга чечектер салыышкыны-биле эгелээн. Ооң соонда кожууннуң Культура бажыңынга байырлыг хурал эгелээн.

Кожууннуң чартык чүс чыл болган оюнга тураскааткан байырлыг хуралды ук кожууннуң чагырга даргазы Борис Константинович Балчый-оол ажыткаш, Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу Владимир Салчакович Очур-оолга сөс берген.

Ол кожууннуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге боттарының үлүг-хуузун киирген улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларының мурнакчыларынга Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржактың Чарлыы-биле орден-хавыялар болгаш алдарлыг аттар, ол ышкаш Хүндүлел бижиктер-биле шаңнаар дугайында Чарлыын номчаан. Шаңнатканнар: «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медаль-биле «Сосновка» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының саанчызы Галина Алексеевна Оюн, «Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг ат-биле «Шанган» совхозтуң механизатору Седен-оол Сиринович Оюн, «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» ат-биле кожууннуң төп эмнелгезиниң хирургия салбырының эргелекчизи Кончап Халбын-Кулакович Куулар, «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» ат-биле Сосновка ортумак школазының өөредилге-кижизидилге ажылының эргелекчизи Светлана Чимитовна Хомушку шаңнатканнар. А Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле дараазында эштер шаңнатканнар: Кызыл-оол Васильевич Бады-Хөө — «Межегей» совхозтуң механизатору, Екатерина Павловна Дежнёва — «Сосновка» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының бызаа ажаакчызы, Михай Изойлович Кудрявцев — кожуун чагыргазының иштики херектер килдизиниң начальнигиниң истелге талазы-биле оралакчызы.

Шаңналдар тывыскан соонда Борис Балчый-оол кожууннуң 50 чыл дургузунда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында делгереңгей илеткел кылган. 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Суг-Бажы, амгы Кочетово суурга бүгү Тываның төлээлекчилериниң бирги Улуг хуралы болган. Бо сестер-биле ол илеткелин эгелээн. Чогум-на ол хуралдан «Таңды Тываның Арат Республиказы» деп ат-биле ТАР тургустунган. Ол хуралга Моол Республикадан аңгыда, Россия Федерациязының төлээлери киришкеннер. Ол тургузукчу хуралга Оюн Күрседи, Оюн Алдын-оол, Оюн Узун-Лопсаң, Оюн Саарбай, Оюн Чыржапай, Оюн Чылбаккыс, Оюн Опаалай, Оюн Мумба-Хуурак, Оюн Энди-Хөө болгаш өске-даа ядыы араттар киришкеннер. Оюн Күрседи Тываның Араттың Революстуг Намының үндезилекчизи. Сөөлүнде ТАР хоорааның даргазы болганын илеткелчи онзалап айыткан.

Таңды. Тараалыг-даа, кобальтылыг-даа. Таңды — шагүеден бээр интернационалчы кожуун. Амгы үеде Таңды кожуунда 20 ажыг нацияның кижилери ажылдап, чурттап турар. Таңдыга муң чылгылыг Оюн Ажыкай ноян, муң хойлуг Оюн Мундургу чурттап чораан.

Таңды. Маадырларның кожууну. Олар кымнарыл? Григорий Михайлович Ковалёв. Райкүүском даргазы чораан. Семен Герасимович Иванов Бай-Хаак МТС-иниң директору чораан. Эверест Суворовцев. СЭКП Таңды райкомунуң бирги секретары чораан. Александр Караңмаевич Түргеп-оол районнуң көдээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи чораан. Малчыннар Уип-оол Бавын-оол, Иван Сафонов, механизатор Василий Янчат.

Таңды лама, хамнарлыг чораан. Оюн Лүндүп-Хелиң, Оюн Калиндивии-Хелиң, Оюн Чанзан-Хелиң, Оюн Сүлдем-Хелиң, Оюн Чочу-Хелиң, Оюн Дажы-Кески, Оюн Ендан-Хам, Оюн Пилчир.

Таңды. Эртемденнерлиг. Төөгү эртемнериниң доктору З. Доржу, төөгү эртемнериниң кандидады О. Толгар-оол. Дыл эртемнериниң кандидады А. Сереп. Таңды. Алдар-аттыг артистерлиг, чогаалчыларлыг. РСФСР болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артистери Максим болгаш Кара-кыс Мунзуктар. РСФСР болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Оюн Спин-оол, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Борис Оюн, Монгалбии Оюн. Тыва Республиканың алдарлыг артистери Санчат Титов, Алексей Оюн, Монгуш Оюн. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчылары Оюн Болдукпан, Оюн Кара-кыс, Оюн Марк, Андрей Сагды. Таңды эки турачыларлыг. Барыын чүктен фашистиг Германия ССРЭ-же халдап кээрге, 48 оюннар дайынче аъттанган. Оларның аразында кады төрээн алышкылар-даа бар: О. Ойдупаа, О. Хүүлеңмей, О. Айыжы, О. Седип-оол, О. Пилчир-оол, О. Данзырын, О. Хуназыг, О. Доспап, Т. Лама, Т. Сандак кады төрээн алышкылар. Таңды. Билдингир чогаалчыларлыг, журналистерлиг-даа. Алды шүлүк номунуң автору РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Алексей Арапчор, журналистер Оюн Норбу-Самбуу, Оюн Кодур-оол, Оюн Манай-оол, Севээн Оюн.

Таңды. «Контрларның» кожууну. Шупту 48 оюннар сес чылдан чээрби беш чылга чедир шииттиргеннер. Оларның аразындан Оюн Данчай, Оюн Чик-Сүрүн, Оюн Сеңгиижик, Оюн Узун-Лопсаң (ол Таңды кожууннуң даргазы чораан), Оюн Саарбай, Оюн Лагба (ол «Чагырга» колхозунуң даргазы чораан), Оюн Бадыргы («Межегей» МЧАЭ-ниң даргазы чораан), Оюн Калиндивии (Моолдуң Улан-Батор хоорайга 5 чыл өөренгеш, лама сургуулун дооскан, Межегейниң Эртине-Булак хүрээзиниң ламазы чораан), оларның шуптузун дээди хемчег-биле боолап каан.

Бежен чылдар дургузунда Таңды кожууннуң ажылчы чонунуң бергелерни ажып эртип келген ажыл, амыдыралының дугайында Борис Балчый-оол бодунуң илеткелинге чугаалаан.

Байырлыг хуралга Владимир Салчакович Очур-оолдан аңгыда, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы Михаил Сергеевич Козлов, Чазак Баштыңының бирги оралакчызы Вадим Орамбалович Оюн, Чазак Баштыңының оралакчызы, Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Зоя Назытыевна Сат киржип, чүве чугаалааш, тус-туста белектерин тывысканнар. Михаил Сергеевич Козлов Таңды дугайында Алексей Арапчорнуң ийи шүлүү тыва дылга номчаан. А оон бирээзи таптыг-ла 50 чыл бурунгаар бижиттинген.

Михаил Козлов бо шүлүктерни тыва дылга номчуурга, байырлыг хуралдың киржикчилери диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле хүлээп алганнар. Кожууннуң чартык чүс чыл болган байырлалынга Чеди-Хөл, Эрзин, Кызыл кожуун чагыргаларының даргалары В. Оюн, Е. Калга-Хөө, А. Бакулин, Тыва Республиканың Культура яамызының сайыды Ч. Ондар, Тыва Республиканың Аңныктар яамызының сайыды А. Санчат, Тыва Республиканың профэвилелдер чөвүлелиниң даргазы Ш. Куулар, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының сайыдының оралакчызы А. Ондар, республиканың херээженнер чөвүлелиниң даргазы М. Ондар, Тыва Республиканың Дээди Хуралының комитет даргазы Д. К.-Х. Ооржак, «Сылдысчыгаш» солуннуң редактору, чогаалчы А. Шоюн, Тыва Республиканың Өөредилге яамызының сайыдының оралакчызы А. Очур, Каа-Хем, Бии-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга кожууннарның төлээлери киржип, белек-селектерин тывысканнар. Кожууннуң 50 чыл оюнга ол кожуунга үр үелерде ажылдап чораан күш-ажылдың хоочуннары Н. Тыртык-Кара, Т. Түлүш, О. Чуева, О. Товуу болгаш өскелер-даа киришкеннер. Байырлыг хуралдың соонда «Саян» ансамбльдың Титов Санчатка удурткан бөлүүнүң концерти болган. Спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге маргылдаалар база болган. 64 шыырак мөгениң хүрежи болган.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ.

● *«ДҮЖҮТ — 94»* ●

АРБЫН БОЛДУ

17 чыл иштинде ховуга бригадирлеп келдим. 1962 чылда Балгазынның механизация училищезин чединишкинниг дооскаш, совхозка трактористеп турдум.

Мактанып-даа канчаар, чүвениң шыны херек, аныямда трактористеп тургаш, чоннуң бүзүрелин чаалап ап, суму, район Советтериниң депутадынга хөй удаа соңгуттуруп, көдээ ажыл-агыйның мурнакчыларының одуруунга-даа кирип чордум. Мээң күш-ажылымны бедии-биле үнелеп, «Социалистиг чарыштың тиилекчизи» деп хөрек демдээ-биле 5 удаа база Ленинчи юбилей медаль-биле шаңнаан чүве.

Ажыл-ишчи, чүткүлдүг, тура-соруктуг, кызымак болурга, кижиниң ажы-төлү база-ла кижизиг, ажылгыр аажы-чаңга чайгаар-ла өөренип, чаңчыга бээр боор-дур. Өг-бүлевисте 7 уруг бар. Улуг уруувус Долаана, оглувус Буян башкы эртемниг, Долида культура ажылдакчызы, Кима башкы училищезинде өөренип турар. Амыхууда бот дугайында каксы чугаалаарга мындыг ийин.

Бо чылын тараа чаагай үнген. Ол дээрге часкы хову ажылдарынга ажылдап турган механизаторларның, ховунуң ишчилериниң карак кызыл ажылының түңнели-дир деп дорт чугаалаар апаар. Ол ажылды удуртуп, башкарып турар бистиң агрономувус Юрий Учуралдың күш-ажылчы салыышкыны ында улуг.

Күскү дүжүт ажаалдазының үезинде ында ажылдап турар бүгү-ле кижилерге таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш болдунар-ла хемчеглерни ап чорудуп турар бис. Ынчангаш механизаторларның, ховуда ажылдап турарларның удуур-чыдар, дыштаныр өрээлдери арыг-силиг, чырык, чылыг. Аъш-чем-биле хандырылга эки, хүнде 4 катап чемгерип турар.

Машина-техниканы кывар-чаар материал-биле үзүктелиишкин чок хандырар дээш бүгү-ле хемчеглерни база ап келген. Ынчап турда-ла, ол болганчок-ла үзүктели бээр-дир. Ындыг байдал ажылга дыка моондактыг.

Бо хүннерде безин 1000 ажыг тонна тараа совхоз шаңында дүшкен. Тараа ында харын-даа сыңыышпастаан. Комбайнерлер-даа, чолаачылар-даа кончуг кызымак ажылдап турарлар, дүжүт чаагай боорга, ажыл-херек бүдүнгүр боор-дур.

Шаңда ажылдап турар Ашак-оол, Тимур Дирчиннер, Орлан Күр, Аяп-оол Бадарчы, Самед Самдан-оол, Мерген Даңгыт олар дүшкен тарааны сайгара эжип, кургадып, арыглап турарлар. Олар эртенги хаяадан орай имиртинге чедир ажылдаарлар, оон башка, каяа белен күш четтирер. Тараа арыглаар машиналар чедишпес, ынчангаш бо талазы-биле хемчээн албас болза, хоржок апарган. Ам кол-ла сорулга — шаңда тарааны изитпейн, өй-шаанда арыглап, кургадып, ажаап алыры болуп турар.

Бо чылын күрүнеге тараа саткаш, оон орулга ап, совхоз ажылчыннарының акша-шалыңын төлеп бээриниң чамдык аргалары тыптып келген деп болур.

Анай-оол ДОПЧУТ.

«Мөрен» совхозта хову бригадири.

Эрзин кожуун.

Пассажирлер аргыштырылгазы

ТЭЭЛИ—КАРА-ХӨЛ АРАЗЫНГА

Бай-Тайга кожууннуң төвү Тээли суурда аргыжылга өртээли чүгле Тээли—Ак-Довурак—Кызыл-Мажалык аразында эвес, харын өске-даа черлерже, кожууннарже баар дээн кижилерни, оларның баш удур киирген чагыгларын ёзугаар аргыштырарының таарымчалыг арга-хевирлерин тургузуп турар. Бистиң кожууннуң орук-чирии берге, ырак-узак суурну — Кара-Хөлдүң Даспы-Аксы суурже аргыжылганың айтырыы кончуг берге болуп турарын өөренип көргеш, кара-хөлчүлерниң дилээн барымдаалап, ынаар неделяда (понедельник, четверг хүннеринде) Тээли—Кара-Хөл маршруттуг автобус доктаамал чоруп турар апарган. Тээлиден эртенгиниң 7 шак 40 минута турда үнгеш, Даспы-Аксы суурдан дүъште 12 шак 30 минутада бадар. Дугуржулга ёзугаар Тээли—Кара-Хөл аразынга чоруурунуң өртээн бир кижиниң төлээри 12 муң рубль кылдыр доктааткан болгаш баш удур санашкан кижилерни автобусче киирип олуртур. Ол ышкаш автобуска эзирик кижилер олуртпас, корум-чурумну, арыг-шеверни шыңгыызы-биле сагыыр, пассажирлер бот-боттарын хүндүлежир, эвилең-ээлдек, эптиг-найыралдыг болурун хандырар. Бо чүүлдер күүсеттинмес, хажыттынар болза, ынаар автобус чоргузарын соксадыр апаарын ол керээ-дугуржулгада айыткан.

Оон аңгыда, Кызылче, өске кожууннар төптери—Суг-Аксынче, Хандагайтыже, Мугур-Аксынче болгаш соңгаар хоорайларже коммерциялыг рейстерни баш бурунгаар чондан кирген чагыглар-биле организастап турар. Өртек-хөлезини дугуржулга ёзугаар, чоннуң чугула хереглелиниң болгаш үе-үелерниң аайы-биле негелделерни барымдаалап тургаш, доктаадып тургузары көрдүнген.

Аргыжылга өртээлинде садыг, столовая ажылдап турар. Пассажирлер изиг аъш-чемни чип, хереглээн барааннарын садып ап болур. Чагыгларны 21-1-40 азы 21-1-27 телефоннарже долгааш, киирип болур.

Седип-оол ИРГИТ.

Тээли суур.

ХҮЛҮМЗҮРҮҮ ЧОНУН ӨӨРТКЕН

Чеден-сезен чылдарда кожууннар-даа, республикада-даа көрүлделеринге Улуг-Хемниң Ак-Туругнуң Культура бажыңының танцы бөлүү бо-ла бирги черже үнген, шаңнаткан турарын чамдык улус ам-даа билир боор. Ол дээрге ында танцы бөлүүнүң удуртукчузу Кара-кыс Марцынмаевна Оюннуң уйгу-дыш чок ажыл-херээниң түңнели болуп турганын бөдүүн чон кайын билген боор деп. Танцы-самны, ооң утка-шынарын эки билир, аңаа сеткил-сагыжындан бердинген кижи-ле таарыштыр тургузуп шыдаар деп чүве билдингир. Ол талант Кара-кыс Марцынмаевнада бар, ынчангаш уран чүүлдүң кижилери ооң талантызындан өөренип, арга-дуржулга ап турары-даа таварылга эвес.

Чоокта чаа Ак-Туругнуң Культура бажыңынга Кара-кыс Оюннуң чогаадыкчы ажылынга тураскааткан кежээ болуп эрткен. «Хүлүмзүрүг» деп ырының үделгези-биле ооң чогаадыкчы ижинге ынактар үнүп кээп, байыр чедирген. Чүге «Хүлүмзүрүг»-биле эгелээнил деп номчукчу айтырар чадавас. Чүге дизе, ол кажан-кезээде хүлүмзүрүп чоруур, чонунга эптиг-ээлдек аажы-чаңныг. Ынчангаш чылган чон аңаа күзел-соруунар бүтсүн, хүлүмзүрүүнер ажы-төлүңерниң, эш-өөрүңерниң, чонуңарның сагыш-сеткилинге кезээде чырыткыланып чорзун деп йөрээл салып турганы-даа ол. Кежээге ыр-сам, йөрээл сөстерден аңгыда, вальс аялгалары чаңгыланып турган. Ылаңгыя хөгжүм школазының сургуулдарының узбек улустуң танцызын, кожууннуң культура ажылдакчыларының кожаңнарын, Любовь Бюрбениң моол улустуң ырызын, Татьяна Доржунуң «Сайзанаавыс сактып келем» деп ырыны күүсеткенин чон сонуургаан.

Кежээниң түңнелинде юбиляр Кара-кыс Марцынмаевна Оюн өөрүп четтиргенин сеткилиниң ханызындан чугаалап, моон-даа соңгаар культура уран чүүлге бараан болурун аазаан.

Зинаида ОНДАР.

Улусчу чогаадылга төвүнүң улуг методизи.

АМЫДЫРАЛЫВЫС ЧААГАЙ БОЛУР

Бодум хөй чылдарда башкылап, пенсияже үнгүжеге дээр-ле школага ажылдап чордум. Улус өөредилгезиниң тергииниң деп атты эдилеп чор мен. Суурга ажыл чок, аңаа черле олуруп шыдавас кижи-дир мен. Ынчангаш күскү дүжүт ажаалдазы эгелээрги билек, оглум, дуңмам-биле өг-бүле звенозу тургузуп ап, бо «Мөренниң» Үнегетиде хову турлаанда өг тиккеш, төп тараа шаңында ажылдай бердивис.

Комбайннардан дажаан тарааны деңзилеп, трактористер, комбайнерлер, чолаачыларның хүнде кылган ажылын түңнеп санааш, кежээниң-не совхозтуң агроному Юрий Учуралга хүлээдип берип турар кижи мен. Бо чылын тарааның дүжүдү шынап-ла, чаагай болду. Агаар-бойдус өршээген турган болза, оон-даа элбек дүжүттү ап болурунуң аргалары бар турду.

Бо хүннерде безин муң ажыг тонна тараа ажааттынган. 566 тонна кызыл-тас, 280 тонна сула, 62 тонна арбай шаңда дүшкен. Кызыл-тастың дүжүдү бир гектардан 27,1 центнер чедип тур. Тараа ажаалдазы бисте бүрүнү-биле дооступ тур.

Комбайнерлер-даа, чолаачылар-даа ийи ээлчеглиг тура дүшпейн ажылдап турлар. Бир комбайнда ийи кижи ажылдап, хүнде кескен тараазының деңзизин деңге санадып турар.

Сөөлгү бо ийи-үш хонукта аныяк комбайнерлер Орлан Оңгуда, Ак-оол Менди олар дыка кызып ажылдааш, хүнде ортумаа-биле 28-30 центнер чедир тарааны ажаап ап турдулар. Совхозтуң мурнакчы чолаачызы Сувак Бады сөөлгү ийи хүнде кээп ажылдааш, 60-дан 62 чедир тонна тарааны дажып сөөртү. Эң-не бергедежи бээр четпес чүве — кывар-чаар материалдың үстүп, үзүктели бээри-дир. Бөгүн безин тараа сөөртүр машиналар Эрзинден дүъш эртип турда кээп, ажылдай берди.

Шаңның ажылчыннары база-ла соксаш дивейн, эртенгиниң 5-6 шактан караңгылааже чедир ажылдап турарлар. Тарааны изитпес дээш сакпара эжип, арыглап, кургадып турарлар.

Ниитизи-биле аъш-чем-биле хандырылга эки, ховунуң ишчилериниң ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалды бригадир Анай-оол Допчут тургузуп турар. Чаагай дүжүттү өстүрүп, ажаарынга механизаторларның киирип турар үлүү улуг. Ону удуртуп, башкарып турар агроном Юрий Учуралдың, инженер Маадыр Ооржактың эки ажылының түңнели-дир Тараа турда, амыдырал чаагай болур болгай.

Минчеймаа ДИРЧИН.

Эрзин кожуун.

АҢЧЫ ДАГБАЖЫК

Дагбажык Дондукович Бараан хып дээн аныяк үезинде Хараал тайгазынга аңнап чораан, олча-омаа-даа хөй болган. Аткан дииңнерин белин долдур астып алгаш, бир черге дыштанып олура, көрүп олурарга, сарыг чүве чыткан. Ону алгаш, ызырып шенеп көөрге, чымчак боорга, ап алган. Алдын дилеп чоруур орус өңнүүнге эккеп көргүзерге, «алдын-дыр» дээш амырап, өөрүүрү-даа хөлчок. Демги эжи Дагбажыкты эдертип алгаш, алдын чыткан черни айтырып алгаш, ону шинчилеп көөрге, ында, шынап ла алдын арбын бар болган. Ооң соонда ол черге Хараал алдын уургайы тургустунган. Бараанны орус өңнүктери хөй бараан-сараан-биле шаңнаан.

Дагбажык Бараан сес харлыындан эгелеп аңнааш, 80 харлыында ам-даа аңнавышаан. Аңнап келген чылдарында ол совхозтуң берген план-даалгаларын доктаамал ажыр күүседип, өске аңчыларга үлегер-чижээн көргүзүп чораан. 1952 чылдың аңныыр сезонунуң бир хүнү аңаа уттундурбас: ол чаңгыс хүн иштинде он киш олчалыг болган. Дуржулгалыг аңчы өлүрген кижин ол-ла черинге соя шаап алыр чаңчылдыг. Оон башка, ол кишти эъди-биле кады канчап уур боор. Эрес аңчының сезен харга чедир өлүрген аң, дииңниң санаары берге. Эр кижи сезен харлай бергеш, аңнаар туржук, бодун арай деп угдунуп, башкартынып чоруур болгай.

Д. Д. Бараан бо сезонда аңныг-мөңниг тайга-сыннарынче ивилерин алгаш база аңнап чорупкан. Аңнап үнериниң мурнуу чарыында аңаа ужурашкаш:

— Бо чылын Тожуда аң аймаа кайы хире элбек боор турарыл? — деп айтырган мен.

— Тоорук, кат аймаа кончуг элбек. Сентябрь ортан үезинде тайга чордум. Дииң, киш дыка-ла элбектир, бо-ла караш дээр чүве чорду. Шак мындыг чылда аңнаарга олча-омак хөй болур чүве — деп чугаалаар болду.

Ооң акызы Мерген Кол дээрзи база ат-сураглыг аңчы чораан.

— 1942 чыл. Ада-чурттуң Улуг дайынының эң-не кадыг-дошкун чылы турган чүве. Хараал тайгазынга аңнап чорувуста, акым мынчаар чагып сурган чораан: «Кончуг кадыг-дошкун дайын үези-дир. Эки аңнаар, фронтуга өлүк-биле дузалаар дээш, туруп, шылаарын бодавайн, ажылдаар херек». Ол хүн акым даң бажында чоруткаш, кежээ белин долдур 2 киш, 96 дииң кежи астып алган келди. Мен база-ла хоомай эвес: 65 дииң 4 киш олчалыг келдим» деп. Д. Д. Бараан чугаалаар.

— Аңнап чораш, кандыг солун ужуралдарга таварышкан силер? — деп оон айтырарымга:

— 1962 чыл чоор бе, Серлиг-Хемге бир-ле хүн аңнап чораш, хепертен адыгга таваржы берген мен. Адыг менче шуут-ла хөме халып келди. Девидевейн-даа, дораан чидиг бижээм-биле чүрек талазынче шанчып киирдим. Адыг алгыра каапкаш, черге барып дүштү. Кончуг дүрген халый бергеш, адыгның чүрээнче бижектедим. Ам-на өлдү. Дыка чоокшулады олурбайн, мынчаар алгандым ийин:

Каъттар аксы хаглы берди.
Кара далай дошкуурады.
Хааннар, беглер өргээзинде
саадады.

Оожум-оожум дашкаарлаңар, ухуу-ухуум — деп чалбарып баргаш, адыгны союп-бускаш, эъдин уур шаам-биле чүъктээш, одагга чедип келдим. Кады аңнап чораан эжимниң өөрүшкүзү-даа хөлчок — деп, Дагбажык Дондукович чугаалаар болду.

Хоочун аңчы 1992 чылда 30 киш, дыка хөй дииң, 1993 чылда 16 киш, хөй дииң олчаларлыг болгулаан. Ооң хөй дииң, киш өлүрерингe Ак-Хол деп ыды кончуг дузалаар.

Бо чылын ол Хараал тайгазынче Анатолий Бегзинкей-биле кады аңнап чорупкан. Аңнап келген чылдарының иштинде 20 ажыг аныяк оолдарны дуржулгалыг аңчылар кылдыр өөредип, байлак арга-дуржулгазын дамчыдып берген.

Д. Д. Бараан — РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы-биле алдарлыг аңчы деп аттың, элээн хөй орден, медальдарның эдилекчизи болган.

Ооң ажы-төлү — төлептиг кижилер. Улуг оглу Анатолий — Өдүгенде мурнакчы иви кадарчызы, бо чайгы Наадымда улуг майгын-биле шаңнаткан. Бир уруу — Светлана Биче-Оода зоотехник, ивилер өстүрер талазы-биле шинчилел ажылын кылып турар. Оон-даа өске 5 оол, кызы аңгы-аңгы черлерде аас-кежиктиг чурттап, өөренип, ажылдап чоруурлар.

Хоочун аңчыга эки аңнаашкынны, олча-омактыг чедип кээрин күзеп каалынар.

Киим-оол ХЕРТЕК.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки)

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ — МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Роспечати.

Чазак хуралындан

ЧОННУҢ САНАЛ-ОНАЛЫН АЛЫР

Нийтилелде кижи бүрүзүнге хамаарылгалыг бир кончуг чидиг айтырыг бар: ол дээрге чурттаар оран-сава дугайыдыр. Кижи бүрүзү эки-багай-даа болза, бажының кырында дээвиирлиг олурар ужурлуг. А бажың-балгат чок кижи бистиң республикада кайы хирел? Бо санны кым-бир тода адап шыдаар бе?

Амыдырал чаңгыс черге турбас, ол дириг болганда базым бүрүзүнде шимчеп турар. Бети кыдыкы чижектерни көрүп көрээлиңер. Ийи аныяк кижи бөгүн таныжып, бот-бодунга ынакшылын илеретчип турарлар-дыр, а соңдаарта олар өгленир деп шиитпирлеп алганнар болза, кайда барып чурттаарларыл? Ажы-төлдүг кады чурттап чораш-даа, кандыг-бир чылдагаан-биле ийи кижи (ашааның арагалаары, кадайының аажы-чаңының бергези, өске кижиге ынакшыл дээн хевирлиг, амыдыралга чүү турбазыл) чарлыр деп барган болза, оларга база-ла бажың-балгат айтырыы чидии-биле тургустунуп келир. Ынчан ам кижилер бажың чоктар одуруунче кирер.

Тудуг-суур турупкан, бо нарын, берге үеде-даа амыдырал дөмей-ле уламчылап турар: аныяктар өгленип, кижилер чарлып, ажы-төл төрүттүнүп, өг-бүлелер өзүп көвүдеп турар. Канчаарыл ам? Кайыын бажың-балгат тывары л?

Үш-дөрт чыл бурунгаар бажың-балгат рыногу деп чүвени дедир теп-даа турдувус. Ам аңаа шупту чаңчыгып, харын-даа ооң ачызында чурттаар оран-сава айтырыын шиитпирлеп ап-даа турар апардывыс. Чүл ол дээрге акша-төгерии-ле четчир болза, кижилер боттарынга бажыңнарны садып аптар апарган.

Кезек үелерде Кызыл хоорайже көдээден дыка хөй улус көжүп келген. Ол ышкаш көдээ суурлардан кожуун төптеринче база көвей кижи шимчээн. Удатпас шак мындыг идепкейлиг бажың-балгат садыглажылгазы оожургап, харын-даа соксаар-даа чыгыы чадавас. Чүге дээрге тудуг торбастаанда, ынча дыка садып турар бажыңнар кайын келир боор.

Эрткен неделяда ТР-ниң Чазааның ээлчеглиг хуралынга «Чурттаар оран-сава» деп республика программазының төлевилелин чугаалашкан. Бо айтырыг талазы-биле дыңнадыгны ТР-ниң тудуг, архитектура, коммунал ажыл-агый сайыдының оралакчызы Б. Д. Байыр-оол кылган. Ооң чугаалап турары-биле алырга, программа, шынап-ла, багай эвес хире. Ында шуптузун айыткан, көргүскен, болдунар-ла санаашкыннарны кошкан. Хамык ужур—кандыг-даа программаларны каас-чараш, чаагай аазаашкыннарлыг кылып алырында эвес,а мында кол-ла үндезин айтырыг —ол программаны канчаар амыдыралга боттандырары. Саазын шыдашпас эвес, ооң кырынга чүнү-даа чуруп, бижип каап болур. Сактып кээлиңер даан: «2000 чылга чедир — кижи бүрүзүнге тускай квартира» деп лозуннуг кандыг чаагай программалар бистиң назынывыста турбаан дээр. Ынчан чонну көгүдүп алыр дээш мурнун былаажып турган чүзүн-бүрүн даргаларның ол чараш программаларындан ам чүү-даа артпаан.

Тывага чиик өртектиг бажыңнарны чүнүң-биле канчаар тудуп ап болурул? Кызылга тос каът бажыңнарны эксперимент ёзугаар туткулаан, ынчалза-даа ол тос каътка чурттаары эптиг эвес дээрзин амыдырал көргүзүп турар: сугнуң базыышкыны үстүкү каъттарга четпес, оон аңгыда лифт деп чүвени база ажыглап билбес болган бис. Ам бо көрдүнүп турар программа ёзугаар тос каът бажыңнар тутпас, харын-даа коттедж хевириниң бажыңнарын хөйнү тударынче сагыш салыр. Ынчалза-даа чер-бидарадыр коттеджтер тудар болзувусса, ынча хөй черни кайын алырыл? Ылаңгыя Кызыл хоорайда чуртталга бажыңнары тударының шөлү көңгүс эвээш дээрзин найысылалдың чагырыкчызы З. Н. Сат чугаалап турду.

«Бүгү дешпилгелиг делегей коттеджтер тударынче чүткүп турар» деп домак хуралга каш-даа дыңналды. Ол дугайында кино, телевизордан бис-даа билир бис. Кандыг ийик, балдыры дыңзыг даштыкылар чыттыг-бустут, кижи бажы кизирт, ышкам-дакпыш, ыыт-шимээнниг хоорайлардан аңгыланып, чараш чурумалдыг, арга-арыглыг, оъттуг-суглуг черлерде кончуг чараш орду дег тускай бажыңнарны туткулап алган, олар хоорайлар-биле харылзажырда улуг-биче аңгы-аңгы машина-хөлгелерин мунупкаш, каалама орук-биле халдып-ла каар. Бистер база ынчаар чурттаксаар-дыр бис ийин. Ынчалза-даа коттедж туттурар миллион-миллион акшаларны биске кым бээрил, назынывыс иштинде ооргавыс ыргайгыже-даа ажылдааш, бажың тудуп алыр, машина садып алыр харыывыс чок ышкажыл.

«Бо-даа күүсеттинмес программа-дыр, ооң орнунга ыштыг кара өглеривис дээре болду бе» деп, социал камгалал сайыды Даваа-Самбуу Яндак ынчап өөренген чаңы-биле реплика октапкаш, улусту база каттырткан. Чылыг, чырык бажыңнарга чурттап амдажый берген улусту дедир ыштыг кара өглерже сүрерге-даа кирер деп бе? Д. Яндакты баштадыр-даа болза.

Кандыг-даа программаның эң-не аарышкылыг чери — акшаландырыышкын айтырыы. «Акша ма, бажыңдап бодуңга тудуп ал» дээр болза, чажам дээр кижи турар бе? Бистиң дыка хөйүвүс ал боттарынга-даа, ажы-төлүнге-даа бажыңны тудуп бериксээр-дир ийин. Ынчалза-даа ол бүгү тудуг ажылын хол-биле сегирип алыр аргазы чок. Ынчаарга ам бо талазы-биле оода баштайгы дээрезинде күрүнениң бодунуң чонунга дузазы, деткимчези херек ышкажыл. Ындыг дээрзи маргыш чок. Кижилер боттарынга чурттаар оран-савазын тудуп алыксааш, мурнун былаажып турар ындыг байдалдарны организастап тургузаар херек. Бо таварылгада күрүнениң адындан Тудуг яамызының кылыр-ла ужурлуг ажылы бо, моон өске ол чүнү кылырыл ынчаш? Тудуг-суур турупкан дораан бо яамының бажы аарып эгелээр ужурлуг турган. Ынчалза-даа озалдадыдаа болза, чурттаар оран-сава программазының төлевилелин белеткеп, ону Чазак деңнелинге чугаалажып эгелээни экидир харын.

Ук программада Тывага кандыг бажыңнар тудуп болурун, тудуг материалдарын болгаш ол ажылдарны канчаар чиңгедирин, чоннуң бодунуң акша-төгерии-биле тудугну сайзырадырының дугайында элээн хөй угаанныышкыннар көрдүнген. Чазак хуралынга ажаалга банкызының даргазы В. А. Ооржактың саналын кончуг сонуургадым. Ол чоннуң акша-хөреңгилерин чуртталга-тудуг акша салыгларының хевири-биле хаара тудуп болурун чугаалады. Банк ара кагдынган тудугларга акша берип тургаш, оларны туттуруп ап болур. Оон ол бажыңнарны база банк боду саткаш, демги акшазын бодунга эгидип алыр. Таптыг боданыр-ла болза, варианты лар тыпты бээр-дир ийин.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат бажың оочуруп дүжүрүп каапкаш, аңаа чүгле социал камгалалы копкак кижилерни арттырарын диледи. Ынчалза-даа бо талазы-биле кандыг-даа нормативтиг документилер чок. Ынчангаш амдыызында оочурну дүжүрер барымдаа база чок. Ынчалза-даа алызында барып ол бажың оочуру деп чүве турбас, чүге дээрге рынок харылзааларының үезинде чурттап эгелээн-дир бис. Бажың оочуру дээрге социалистиг системаның үре-садызы болгай, ооң ам төнчүзү келгени ол. Моон соңгаар кижилер бажыңны чүгле боттары тудуп (туттуруп) алыр азы чок болза, садып алыр апаар. Нийтизи-биле алырга, чурттал га тудуунга хамаарыштыр эрге-хоойлу баазазы дарый негеттинип турар.

Чазак Баштыңының оралакчызы Б. С. Шыырап «кончуг берге, социал айтырыг-дыр. Бажың дээн өскүс-чавыс, хөй ажы-төлдүг, кырган-дижен дээш, кандыг-даа кижилер даргаларны «атакалааш» турупкан. Ынчангаш бо чоокку үелерде бажың-балгат айтырыынга хамаарыштыр Чазак доктаалын-даа үндүрзе, чонга билдингир болур» деп саналдаан.

Хурал даргалакчызы, Чазак Баштыңының оралакчызы В. Б. Салчак айтырыг нарын дээрзин бадыткап, ук программаның төлевилелин парлап үндүргеш, чоннуң санал-оналын алыр деп чугаалады. Шынап-ла, бо шын шиитпир хире. Тывага моон соңгаар чурттаар оран-сава айтырыын канчаар шиитпирлеп болурул, чоннуң тудуг-суур ажылынга киржилгези, акша-төгерикти алыр дөстер, банк чээлилериниң болгаш акша салыгларының дугайында дээш чугаалажыр, сайгарар, сүмележир айтырыглар-ла бажын ажыг. Чоннуң бодунуң киржилгези-биле хүлээп алган программа боттаныычал болурун канчап билир...

Надежда ЭРГЕП.

АРАГАГА АЛЫСПАЙН КӨРЭЭЛИҢЕР

Чурттап эрттирип турарывыс бо үеде чамдык кижилер амыдырал-чуртталгазын өрү тыртып, ажы-төлүн чараш аажы-чаңга кижизидер, бодунга база чонунга ажыктыг бүдүрүкчү ажылдарны кылыр туржук, холу салдынып, арагалаары дам бар чыдары копчуг-ла хомуданчыг-дыр. Суббота, улуг-хүн, байырлалдар хүннеринде бистиң Кызыл-Мажалык, Ак-Довурак, Постоянный суурда эзирик кижилерниң хөйүнден чер кыры шимчеп турган-биле дөмей апаар. Эзириктер аразында кандыг кижилерни чок дээр: аныяк, кидип-не ажыл-агый кылыр үезинде чалыылар, кырганнар. Ылаңгыя эмнелгениң кезип эмнээр салбырының амгы байдалының дугайында материалдар мооң мурнунда «Шынга» база үнүп тургулаан. Оларны чоп номчаан, билир. Чонувустуң арагалаары-даа дам баргап. а бистиң, эмчилерниң дүн-хүн чок ажылдаарывыс көвүдээн. Бисте экижээн чүве-даа чок. Араганы доктаамал ижип турарының хайы-биле бертинген, бижектешкен, боолашкан, бажынче соктурган, хораннангап кижилер саны хөлчок көвүдээн. Ындыг байдал-биле эмнелгеге эккелдирген кижилерниң чамдызының эзирии билбес суг болгулаар. Хирлиг, чыттыг, идик-хеви хан-чин, суук албапып «салып» алган суг болур. Аксындан үнүп турар орус, тыва сөстери оо-хоран, майт-шорт. Аарыг улус хүлээп алыр черге тепкиленген, шашкыланган, чараа-думаазы уштунган, кускузу төгүлген турар. Дуза кадып турда-ла, санитаркаларже, эмчилерже, эмчи сестраларынче шурап, сөглеп турарлары-даа бар. Чамдыктарын эмнелгеге чыттырар дээрге ынавайн, эмчилерни дора көрүп, бак сөглеп-сөглеп чоруй баар чоруктар бар. Бажыңынга сегип чадап баксыраш, катап-ла чедип кээр. Ындыгларның ыядыр арны безип чок.

Кезип эмнээр салбырда алдан орун бар. Херек кырында 65-70 хире аарыг улус эмнедип чыдып турар. Оларның 45-50 хирези арагалаап кемдээн кижилер болур. Бистер эмчилер, санитаркалар, сестралар оларның кадыкшылы дээш бүгү-ле күжүвүстү, билиивисти үндүрүп, кызып-кылайып ажылдап-ла турар бис. Кемдээн кижилерге дыка нарын кезиишкиннерни кылып турар бис. Аңаа хөй үе-шак, эм, шарыг материалдары үнүп турар. Орун-дөжектиң, палаталарының чедишпейн баары-биле, чамдыктарын чедир эмневейн, байдалы чүгээр апаарга-ла, үндүр бижип-даа турар бис. Арга-ла херек.

Эмнелгеде чыдар аарыг улузунга төрелдери эзирик, арага тудуп алган суг келир таварылгалар бар. «Ол кижини үндүрүңер!» деп алгырган, чалчаан келирлер. Дүн ортузунда-даа ындыг-ла. Хирлиг, даштыкы идик-хеви-биле палатага кирип келгеш үнмес. Бижээн идиктеп алган, боозун хойлап алган-даа кээрлер-ле. Эмнеп турда-ла, палатага чыда арагалап алгаш «мени эмнеп чадап тур силер, чанар, чоруур мен. Кызылга барып эмнедир мен. Шынзылга бижип бериңер» дээш, чүү деп келбес дээр боор. Эзирип алгаш алган кемдээшкини аар болганындан кезиишкин соонда эм-тан чедишпези, чогу-биле бергедээш, аныяк назынындан чарлып турарлар база бар. Чок болган кижилерниң төрелдери эзирик келгеш, эмчилерже алгыржыр, «өлүрүкчүлер силер» дээр. Бертинген кижи дугайында айтырарга, шуут билбес боор. Шынында өг-бүлезинге ийикпе азы эш-өөрү-биле арагалааш, чошкуп, кыржып алгаш, кемдээн болбайн аан.

Хөй хонуктуг байырлалдар, дыштаныр хүннер болган соонда, биске дендии берге. Көрүңер даан, чонум, коргунчуун. Чижек кылдыр чоокта эрткен байырлалды көрээл: 9, 10, 11 хүннеринде өлген, соок бажынга кирген кижилерниң саны он ажыг турду. Хөй эвес санныг тыва чон чылдан чылче улам эвээжеп, төнер дей бердивис. Кижи ажааган, куда болган черлерге чон массалыы-биле арагалап турар. Түңнелинде база-ла өлүрүүшкүн, бертик-межел чорук үнер. Бисте арага садып турар черлер хөй. Арагалаашкынга удур дээштиг, көскү хемчеглер алдынмайн турар. Ону черле дыка-ла элдепсинер-дир мен.

Арагалааш бертинген улустан эмнээшкинниң хөлезинин мүн-не ап турар бис. База-ла ындыг кижилерниң хөй кезии төлевес, чок болза акшазы чок боор. Оон кирген акшаның шаа-биле эмни садып ап турар бис. Далайга дамды дег чүве-дир ийин. Эмнелгевисте дыка хөй үнелиг аппаратураларывыс эргижирээн, үрелген. Оларны септээр артык кезектер чогундан чамдызы Кызылда медтехникада, чамдызы мында аңаа чыдып турар. Мурнуку чылдарда эмнелгелерниң коридорларынга телевизорлар ажылдап турду. Ам ындыг чүве чок. Алыксак кижилер оларны тоймаглап аппарган. Ол хамаанчок, чымчак сандайларны кезип каапкан боор-дур. Телефон аппараттары мырыңай чытпас болган. Ону ап чыткан кижини көрген, билген кижилер черле тывылбас. Дуглап, шоочалап, шаараш демир-биле бектеп турда-ла ындыг боор. Аайы черле тывылбас. Мындыг байдалдыг берге үеде маадырлыы-биле чоннуң кадыкшылы дээш дүн-хүн чок туржуп турар эш-өөрүмнү кээргээр-дир мен. Оларга чүгле «четтирдим» дээрдеп башка чүнү канчаптар деп мен.

Тыва чонум, келир үевис бодаалыңар! Ажы-төлүвүске эки үлегер болуулуңар! Хүндүлежип, бот-боттарывыска дузалажып чоруулуңар!

Маадыр ХОМУШКУ.
Кезер эмчи.

Барыын-Хемчик кожууну.

КАНДЫГ МЕРГЕЖИЛ ШИЛИП АЛЫРЫЛ

деп айтырыгга харыы бээринге «Аныяк» өөредилге-бүдүрүлге каттыжыышкыны дузалап турар

Каш чылдар бурунгаар школачыларның күш-ажылчы кижизидилгезинче улуг кичээнгейни угландырып турган болгай. Үстүкү класстар өөреникчилеринге ажылчы мергежилдерни өөредири колдап турганын эде тургузуушкун эгелээр мурнунда школа доосканнар сактып тур боор.

Амгы үеде шаандакы үнелелдер ээр дедир утказыг чүүлдер-биле солчуп турза-даа, школачыларны кандыг-бир мергежил-биле чоок таныштырып, өөредир чорук бодунуң утка-шынарын чидирбээн. Механизатор, зоотехник мергежилдерниң орнунга фермер, программист, сайгарлыкчы мергежилдер өөреникчилерниң кичээнгейин хаара туда берген. Бөгүн ол чугула болгаш солун мергежилдер болбайн аан. Ынчалза-даа шилип алганы мергежили-биле орта таныш эвес болганындан, чамдык аныяктар кирип алганы өөредилге черин ара каар чоруктар болганчок-ла таваржып турар. Бо талазы-биле аныяк-өскенге дуза кадып болур черлерниң бирээзи Кызылдың эксперименталдыг өөредилге-бүдүрүлге каттыжыышкыны болур. Ында хоорайның школаларының үстүкү класстарының өөреникчилерин мооң соңгаар шилип алыр мергежилинге ыяк белеткенип, азы амыдыралга херек апарып болур мергежилдерге баш удур өөренип ап болур аргалыг.

Бо дугайты тодаргайлап тайылбырлап бээрин каттыжыышкынның директору А. В. Безъязыковтан дилээн бис:

— Альберт Васильевич, каттыжыышкынның тургустунган кол сорулгаларының база бөгүнгү политиктиг, экономиктиг өскерлиишкиннерниң силерниң ажыл, амыдыралыңарга салдарының дугайында чугаалап бериңерем...

— Бистиң каттыжыышкынывыс 9-10, ам болза 10-11 класстарның өөреникчилери-биле ажылдап турар. 10-11 класстарга өөренип келген уруглар колдуунда дээди эртем чедип алыр күзелдиг уруглар болур. А бистиң каттыжыышкынывыс ажылчы мергежилдерге өөредип турган. Чүге дээрге амыдыралдың аайы-биле тургустунуп келип болур байдалдарның ужун уруглар дээди өөредилге черинче кирип ап шыдавайн баар болза, биске алган мергежили аңаа ажыл тып алырынга дузалаар. Оон аңгыда ажылчын мергежил-биле шуут таныш эвес уругларга бодаарга черле кылып өөрени берген ажылы оларга моральдыг деткимчени база берип болур. Мындыг янзылыг бис уругларны амыдыралдың бергелерин чиик ажып эртеринге белеткеп турарывыс ол деп болур.

Үениң өскерлип турарының аайы-биле бисте мооң мурнунда турган чамдык мергежилдер хагдынып, чаа мергежилдерни ажыдып алгылаан бис. Чүгле ажылчын мергежилдер турары албан эвес апарган. Ынчангаш уруглар маңаа шилип алганы мергежилинге баштайгы белеткелди албышаан, шын шилилге кылган-дыр мен дээрзинге бүзүрели быжыгып, азы шын эвес шилилге кылган-дыр мен дээш өске мергежил шилип ап болурлар.

Бөгүн мергежил бүрүзүнде экономиктиг белеткел кичээлдери чоруп турар. Чижээлээрге, ыяштан чазаныр мергежилге кылып алганы чүүлдерин канчаар саарып, орулга киирип ап болурун, азы фермер болур дизе ажыл-чорудулгазын канчаар организастап, чугула саналдарны шын кылып алырынга өөредип турар. Экономиктиг эге билиглер кандыг-даа мергежилдиң кижилеринге эргежок чугула апарган болгаш уругларга амыдыралдың эки, багай таларын шын билип, таныштырарынга ажыктыг болуп турар. Чапсарлар үезинде экономиктиг оюннар, викториналар эрттирип турар бис. Чижээлээрге, «аукцион» деп сөстүң утказын дүрген чугаалаан кижи бичии белекчигешти алыр. Мындыг чапсар үезиниң оюннарының эки талазы аңгы-аңгы мергежилдерниң өөреникчилериниң кандыг-бир чүүлдү шын болгаш дүрген сактып алырынга ажыктыг. Оон ыңай база барык кижи бүрүзүнге эргежок чугула апар чыдар англи дылды база элээн мергежилдерде өөредип турар.

Каттыжыышкын бо хүнде уругларны 15 аңгы мергежилдерге өөредип турар. Ол болза чолаачы, чазаныкчы, кулинар, милиционер, даараныкчы, программист, сайгарлыкчы дээш, оон-даа өске. Бо чылын журналистика болгаш растениеводство мергежилдерин ажыткан бис.

Журналистика дээрге хөй талалыг сайзыраңгай, азы чаңгыс сөс-биле чугаалаарга эрудиттер мергежили болгай. Ындыг уруглар бисте база бар. «Тувинская правда» солуннуң ажылдакчылары-биле демнежип, мындыг чүүлдү ажыткан бис. Тыва дыл кырынга ажылдаар уругларны белеткээри-биле силерниң «Шын» солуннуң редакциязы-биле харылзажырын планнап турар бис: бисте тыва уруглар хөй болгай. Ынчангаш «Шын» база бисти деткиир боор дээрзинге идегеливис улуг.

Растениеводство мергежилин аныяк натуралистер станциязы-биле демнежип ажыттывыс. Кол сорулгавыс — экологтуг кижизидилге.

Радиоэлектроника мергежилин шиңгээдип ап, нарын эвес чагыгларын күүседип берип турганывыс машина заводу ам берге байдалга келгени-биле хагдынган. Ооң аңгыда, даараныгла мергежилин арттырып алган-даа болзувусса, бичии өскертир ужурга таварышкан бис. Чылдагааны база-ла даараныгла фабриказының берге байдалында.

Доозукчуларывыска ындыг мергежилди алган дугайында чогуур документ тывсып турар бис.

— Доостурган өөреникчилериңерниң чедип алганы мергежилдериң канчаар ажыглап турарының дугайында шинчилел ажылы чорудуп турар силер бе?

— Ийе, өөреникчилеривистиң кайда барганын доктаамал хайгааралга ап турар бис. Доозукчуларывыстың 30 хире хуузу биске алган мергежилиниң аайы-биле улаштыр өөренип киргилеп алган болур-дур. Өске хоорайларда дөмейлешкек каттыжыышкыннарга деңнээрге (8-9 хуу) ол элээн улуг хуу болур.

Оон аңгыда бистиң «оожургалдың вариантызы» деп адап турарывыс чүүл бар. Ол болза уругларның биске алган мергежили оларның хууда амыдыралынга ажыглаттынып турары боор.

— Кандыг-бир чүүлдү билири кажан-даа артык эвес дижири-ле чөп. Ынчангаш каттыжыышкынга өөренип келген уругларның үези халас барбайн турары өөрүнчүг-дүр. Уругларның ап турар билиглериниң шынары база көскүзү-биле экижээнин эскербес арга чок. Мооң мурнунда мээң билирим «кулинария» мергежили болза чүгле чем кылып өөредип турган болгай. Ам кылган чемин канчаар орулгалыг садып, бодунуң бүдүрүлгезин ажыдып ап болурунуң аргаларынга өөредип турар апарганы солун-дур...

Аңгы-аңгы школалардан кээп турар уруглар-биле чаңгыс черге ажылдаары дыка берге боор аа?

— Оозу ындыг-ла. Ынчалза-даа кандыг-даа өөредилге чери өөредиринден аңгыда, кижизидилге ажылы чорудар хүлээлгелиг. Бистиң каттыжыышкынывыс база-ла ындыг.

Аңгы-аңгы школалардан кээп турар уруглар маңаа бот-боттары-биле таныжып ап, харылзажып турарындан аңгыда, нациялар аразынга харылзажылга айтырыын шиитпирлеп турар бис деп санаар мен. Чүге дээрге бисте национал школалар бар болгай. Ол уруглар өске үе-чергелери-биле маңаа биске кээп таныжып, чугаалажып, өңнүктежип, найыралдажып турарлар.

Оон аңгыда тускай сорулгалыг бот-боттарын дыңнап, чугаалажып, хөй улус мурнунга сөс чугаалап билир кылдыр өөрединче угланган лекцияларны номчуп турар бис.

— Республиканың нийти өөредилге школалары үениң албадалы-биле ногаа тарып, мал тудуп, немелде хөреңги ажылдап ап турар болгай. Силерниң өөредилге чери бо айтырыгны канчаар шиитпирлеп турарыл?

— Бо айтырыгны биске шиитпирлээри өске нийти өөредилге школаларынга бодаарга чиик деп болур. Янзы-бүрү мергежилдерде өөренип турар уруглар боттарының бүдүрген продукциязын садып болур. Бо сорулганы күүседири-биле садыг ажыдып алган бис. Ында боттарывыстың кылыгларывыстан аңгыда өске бараан база эккеп садып турар бис. Ынчалза-даа мооң мурнунда турганынга бодаарга байдал дөмей-ле нарыыдаан. Мооң мурнунда демги-ле машзаводтан, даараныгла фабриказындан чагыглар ап, ону күүседип турган болзувусса ам ындыг чүве чок.

Чамдык мергежилдерде өөренип турар уруглар РФ-тиң «Өөредилге дугайында» хоойлузунуң 19-ку чүүлүнүң 8-ки кезээнде айыткаңын ёзугаар өөредилгезиниң чартык өртээн төлеп турар.

Улуг улуска төлевирлиг курстар база эрттирип турар бис.

Эксперименталдыг статус алганывыс база тодаргай салдар чедирип турар: дериг-херексел садып алырынга, башкыларның шалыңынга немелде акшаландырыышкынны берип турар. Эксперименталдыг болуру дээрге чүгле немелде акша алыры ол дээр болза шын эвес апаар. Бисте өөредилгеге эң дешпилгелиг методика ёзугаар, экономиктиг, янзы-бүрү рольдарлыг оюннарны ажыглап чоруп турар. Компьютерлер, видеоаппаратуралар болгаш өске-даа дериг-херекселдер четчир. Чамдык программаларны бистиң башкыларывыс республиканың онзагай талаларын өөренип көрүп, эде тургузуп, азы шуут чаа программаларны чогаадып турар.

Немелде дериг-херекселдерни садып алгаш журналист мергежилдиң өөреникчилериниң күжү-биле журнал азы солун ажыдып алырын база планнап турар бис. Ынчан уруглар теория кырында чедип алган билиглерин практика кырынга ажыглап болур апаар.

— Уругларның хөй кезии сайгарлыкчы, программист дээн чижектиг үениң мергежилдеринге өөренип алыксаар болуру билдингир. Ынчаарга оларның шуптузун чаңгыс мергежилге өөредири болдунмас дээрзи билдингир болгай...

— Ындыг үениң мергежилинге таарыжыр, таарышпас дугайында тест эрттирип турар бис. Өскээр чугаалаарга конкурс ёзугаар хүлээп ап турар бис. Баштайгы чылын шенелде ай эрткен соонда башкының саналын ёзугаар өске мергежилче шилчип алырын сүмелеп болур.

Чечена ДОНГАК.

Чылдар болгаш кижилер

ХООЧУННАР

Өвүрде «Коммунизмче орук» колхоз совхоз болгужеге чедир, суурнуң тудуг-суур айтырыын харыылап келген хоочуннарга Б. Д.-С. Сарыглар, Х. М. Сат, Ч. Д. Ондар олар хамааржыр. Суурда оларның холу дегбээн тудуг чок деп болур. Ында тудуг-суур оларның киржилгези-биле кылдынган. Төлептиг күш-ажылын колхоз, совхозка бараалгадып келгеннерниң одуруунга оларның ады төлептиг.

Эрес-оол Калзанович Тюлюш — совхозка инженерлеп, механиктеп үр үеде ажылдаан. Ажыл-агыйда бар бүгү машина-техниканың камныг эдилели, кывар-чаар материалдарның чөптүг чарыгдалы дээш, шынап-ла, сагыжындан ак сеткилдиг ажылдап келгеннерниң бирээзи. Ооң удуртулгазы-биле ажылдап турар трактористер Начын-оол Куулар, Оттуг-оол Монгуш олар хову ажылынга макталдыглар, малчын коданнарже мал чеми сөөртүп, кыштың соогу, чайның изии дивейн, шудургу ажылдап турарлар. Ол ышкаш Нордуп Иргит Кужур-Чыраа фермазынга хөй чылдарда саанчылап ажылдаан. Көдээ ажыл-агыйның мурнакчызы деп аттыг-даа кижи. Совхозтуң хөй нийти ажылынга идепкейлиг киржип келген. Фермага херээженнер ортузунга ажыл чорудуп турганнарның бирээзи.

Ам Сандый Шойдак дугайында каш сөс. Ол хөй чыл иштинде мал эмчилеп ажылдаан, Бора-Шай бригадазынга бригадирлеп тургаш, бригаданың малчыннары дээш кызымак ажылдап чораан. А Даш-оол Куулар — «Коммунизмче орук» колхозка хөй чылдарда бухгалтерлеп ажылдап келген, колхозтуң ажыл-ишчилериниң ажыл төлевирин үе-шаанда үндүрүп берип, ажылчыннарның сеткилин хомудатпайн келгенин кижилер ам сактып чугаалажып турарлар.

Эрес-оол Ондар — зоотехниктеп, бригадирлеп шаг болган, партком секретары бооп ажылдап турган үези база бар. Суму даргалап база турган. Ынчангаш совхозтуң ажыл-ижи дээш күш-ажылчы үлүүн киириштирип чорааннарның бирээзи.

Совхоз ам «Ак-Бедик» совхоз кылдыр адаттынганы ол-дур. Совхозту удуртуп келген К. Ш. Донгак — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы деп атка төлептиг болганы таварылга эвес. «Коммунизмче орук» колхозтуң агрономунга ажылдап тура, ол ногаа аймаа өстүреринге, мал чеминиң белеткелинге, чер ажылын сайзыраңгайжыдарынга үлүүн киириштирген. К. Ш. Донгак совхозтуң ажылын бо хүннерге чедир удуртуп турар. Арга-дуржулгазын директор аныяк специалистерге дамчыдып берип чоруур. Ажыл-агыйның бөгүнгү ажыл, амыдыралында үениң байдалы-биле берге айтырыглар эвээш эвес. Ону ажып эртер дээш ооң ишчилери демниг ажылдап турар. Демнигде ажыл-херек бүдүнгүр болуру чугаажок. Үстүнде адааным ишчилерниң демниг ажылы чоп черле эки түңнелдиг болбас деп.

Валентина ДАВАА.

Эки кижилер дугайында

МЕРГЕЖИЛИНГЕ ХАНДЫКШЫЛ

Маадыр-оол Давааевич Ховалыг Сүт-Хөл кожуунда Бора-Тайга кырынга бежен сес чыл мурнунда малчын арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. 1953 чылда Бора-Тайгага школа дооскаанының соонда, ооң баштайгы күш-ажылчы базымнары ол-ла суурга көдээ Советтиң секретары болуп ажылдааныындан эгелээн. Аңаа бир чыл ажыг ажылдап чорда, ону шериг албанынче келдирти берген. Шериг албан-хүлээлгезин эрттиргеш, Кызылдың садыг школазының бухгалтерия салбырынга өөренип киргеш, ону чедиишкинниг доосканның соонда, бодунуң төрээн, өскен суурунда өөренип турган школазынга бухгалтер бооп ажылдай берген.

Ажылынга ынак, алызындан кызел-соруктуг аныяк эр теорияга өөренген билиглерин практикага холбап, бухгалтерниң чымыштыг мергежилиниң чажыттарын кызымаа-биле шиңгээдип ап эгелээн.

Черле ындыг, кандыг-даа ажылга баштайгы дээреде бергелер тургулаар. Аныяк кижи бергелерни ажып эртип, хоочуннарның берген ажыктыг сүмелеринге даянгаш, чоорту мергежип, бухгалтерниң ижинге чаңчыгып, ижиккен.

Ажылдап келген чылдарында хоочун бухгалтер чеже-чеже баланстарны кылбаан дээр. Ажыл шагы-даа барымдаалавайн кылыры бо-ла таваржыр. Ынчангаш дүн-хүн чок ажылдаар үелер база тургулай бээр. Маадыр-оол Давааевич — улуг дуржулгалыг бухгалтер. Күрүнениң болгаш хөй-нийтиниң акша-хөреңгизин камналгалыг чарыгдаары бүдүрүлге, албан черлериниң, организациялар бухгалтерлеринден улуу-биле хамааржыр.

Хоочун саң-хөө ажылдакчыларының бирээзи, бухгалтер ажылының хоочуну, оон чымыжынга хөй чылдарның нүүрүн көре берген Маадыр-оол Давааевич барык назынының хөй кезиин үжен сес чылдың дургузунда бухгалтерниң херээнге бараан болдурган.

Ол ийи кыстың эргим ынак ачазы. Ооң уруглары адазының соон салгап, бухгалтерлер бооп ажылдап чоруурлар. Улуг уруу Рита Ондар — Чөөн-Хемчик кожууннуң арат ажыл-агыйының, оон бичези Елена Монгуш — төп эмнелгеде «Кадыкшыл» деп бичии бүдүрүлгеде база-ла бухгалтер.

Уругларының авазы РФ-тиң школазының алдарлыг башкызы Мойнак-Кара Конзаевна даажтан ажылынга кызымак, чонунга, эш-өөрүнге хүндүткелдиг, уругларның кижизидилгезинге бодунуң билиг-мергежилин харам чок берип чоруур. Ол улус өөредилгезиниң шугумунда 36 чыл ажылдап чоруур төлептиг башкы. Сөөлгү чылдарда Хайыракан ортумак школазында хүндүлүг ажылын уламчылавышаан.

М. Д. Ховалыг бодунуң мергежилинге сонуургалдыг, күш-ажылчы тура-соруу-биле ажылдап келген коллективиниң хүндүткелин аңаа келгениниң баштайгы чылдарында-ла чаалап аптар чораан. Ооң сөзү ажыл-херээ-биле кажан-даа карышпас, бүдүштүг кижи. Ол чүгле бодунуң думчуун бодавайн, нийти коллективи дээш сагыш човап ажылдап чоруур. Ол хөй чылдарда мөөңнеттинген арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип, оларга арга-сүмени кадып чоруур.

Маадыр-оол Давааевич амгы үеде Чөөн-Хемчик кожууннуң күрүнениң үндүрүг албанының инспекциязында килдис начальниги болуп ажылдап турар. Бухгалтер кижиниң ажылы кажан-даа төнер эвес. Чамдык кижилер ол мергежилди улуг-ла эскербес болгулаар. Кыжын чылыг, чайын сериин конторага олуруп алгаш, самбың чууктап олурарда чүү боор, амыр ажыл ышкажыл ол дижир боор чүве. Чогум херек кырында ол ындыг эвес болдур ийин.

Моңгуш БУГАЖЫК.
Чөөн-Хемчик кожууну.

«...ХӨӨКҮЙ ТЫВАҢ ААРЫП КЕРГЭЭН ЧҮРЭЭ-ДИР МЕН»

Шүлүкчү деп улус мени
адай берген
Хандыр бодап орарымга,
номчукчу чон
Чүден артык арыг чүрээн,
ынакшылын
Харам чокка өргүп турар
ышкаш ийин...

А. Даржайның бо одуруглары чогаалчы кижиге бөдүүн номчукчунуң үнелелиниң эргимин, бүзүрелиниң ыдыктыын илередип турар. Шүлүкчүнүң төрүттүнгенден бээр 50 чыл болгаш чогаадыкчы ажылының 30 чыл оюнуң бүдүүзүнде ооң кылган ижинге мөгейигниң демдээ кылдыр ооң чогаалдарының биске ажыттынган онзагай талаларының дугайында бодалывыс-биле үлежикседивис.

Чоокта чаа Тываның ном үндүрер чери А. А. Даржайның «Чогаалдар чыындызын» чырыкче үндүрген. Бо чыындыда ооң 30 чыл дургузунда кылып келген ажылының түңнели болур шилиндек шүлүктери, шүлүглелдери кирип турар. Номнуң артында «Үжен чылдың үүле-ижи» деп чүүлүнде Тываның улустуң чогаалчызы Ю. Күнзегеш А. Даржайның эрткен чогаадыкчы оруун билдилиг-биле сайгарып, аңаа бедик үнелелди бергени ужурлуг. Тыва шүлүкчүлерниң улуг башкызы болур Ю. Ш. Күнзегеш мынча деп бижээн: «... амгы тыва чогаалдың шапкынчыларының мурнунда чүгүртүп чорууларның бирээзи дизе частырыг болбас. Шапкынчы — чаа чугула медээни дыңнадып кээр болгай...»

Шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу, публицист А. Даржайның чогаадыкчы ажылының дугайында аңгы-аңгы чылдарда тыва критиканың шапкынчыларынга хамааржыр А. К. Калзан («Үнүм дилээш тыппаан шаамда», 1980 ч.), Ч. М. Чап («Шүлүкчүге хамааржы бээр чүве-ле хөй», 1984 ч.) олар база ханы сайгарылганы кылган. Ооң проза чогаалының дугайында аныяк критик У. А. Донгак база бижээн (орус дылда «Улуг-Хем» № 2, 1994 ч.)

А. Даржайның чогаал ажылының кол онзагай шынары, мен бодаарымга, ооң бодунуң үнүп чоннуң сагыш-сеткилиниң «хылы»-биле, үениң судалы-биле, амыдыралдың изиг тыныжы-биле хөөннештирип билиринде. Ынчангаш шүлүкчүнүң «Чүрээм-биле чугаам» деп шүлүүнде бижээни: «...Хөрээнде ол өгденнедир соккан чүрээң — хөөкүй Тываң аарып кергээн чүрээ-дир мен» деп одуруглары ооң бүгү чогаадыкчы ажыл-ижиниң башкарыкчы хөөнү болуп болур.

А. К. Калзан 70 чылдарның төнчүзүнде шүлүкчүнүң хамааты хүлээлгезин күштелдирер сорулга-биле мындыг сагындырыгны кылганы ис чок барбаан: «... шүлүкчүнүң поэтиктиг сорууның кол дөзү бодунуң сууру болгаш намдары апаар болза, ооң чогаадыкчы ажылы чурттуң болгаш республиканың улуг, чаартыкчы амыдыралындан хоорук болу берип болур...» Оон бээрле боор, А. Даржай шүлүктеринде, чечен чугааларында, тоожуларында, шиилеринде, публицистиг, критиктиг чүүлдеринде Тывада болуп турар эң-не чидиг, амыдыралчы шиитпирлеттинмээн айтырыгларны уран сөстүң күжү-биле көдүрери эгелээн.

Төрээн чер, төрээн дыл, ис, ынакшыл, бойдус дээн чижектиг тыва чогаалдың мөңге темаларын А. Даржай бодунуу-биле ажыдып шыдаан-даа. Чижээлээрге, ооң далай адаанче кире берген төрээн суурунуң тыва дылдың эрге-ажыының, нениң кем-херек үүлгедикчилеринге удур килең демиселиниң, репрессия чылдарының уржуктарының дугайында чогаалдары чоннуң күзел-соруу-биле, ооң национал бот-медерелин оттуарынга дээштиг салдарны чедирип келген.

А. Даржайның кижи мөзүзүнде бир магадаарым онзагай талазы бар. Ол чүл дээрге, ооң салым-чаяаныынга меңээргенмейн, могаг-шылаг чок ниити билиин, культуразын бедидер дээш чүткүлдүү, эртем-билигни хүндүлээри, кижилер-биле эп-сеткилдии. Чаңгыс дээвирниң адаанга эртем ажылдакчылары-биле кады ажылдап келген чылдарында ол үргүлчү-ле ажык чугааны кылган, бир-ле солун эгелээшкиннери-биле үлешкен, арга-сүме солушкан чоруур кижи. Ынчан «дүжүткүр» бижикчиниң «тар кухняга дүне бижээн» та чеже чогаалдарының баштайгы дыңнакчылары болуп келдивис ыйнаан. Профессор Ш. Ч. Сатка, археолог М. Х. Маннай-оолга, лингвист С. Ф. Сегленмейге тураскааткан ооң шүлүктери удурдедир хей-аът кириишкиниң херечизи бооп. тыва литератураның төөгүзүнге артып каары биске чоргааранчыг болбайн аан.

Орхон-Енисейниң даш кожээлеринде бижиктерни сураглыг дыл эртемдени Д. А. Монгуш бурунгу түрк дылдан тыва дылче очулдурганын номчукчулар билир. Ол очулга шупту тыва шүлүкчүлерге чемиштиг үүже болур, күзээр болза ону кым-даа туралааны-биле шүлүкче шилчидип болур дээрзи билдингир. А баштайгы уран-чечен очулгаларны А. Даржай болгаш Ю. Күнзегеш кылгаш, «Күл-Тегин» деп номга үндүрген. Ол болза А. Даржайның Ю. Күнзегеш-биле бир дөмей бурунгу төөгүге, төрээн чонунуң үнген дөзүнге улуг сонуургалының бадыткалы-дыр. Ынчангаш ук очулгалар тыва номчукчуга, тыва чогаалдың төөгүзүнге бир эргилделиг үе-чада болур ужурлуг деп бодаар мен.

А. Даржай шүлүк жанрында үре-түңнелдиг ажылдап чоруур чогаалчыларның бирээзи. С. Пюрбю, С. Сарыг-оол, Ю. Күнзегеш, М. Кенин-Лопсан, С. Сүрүң-оол, К.-Э. Кудажы оларның соон дарый бодунуң үежилери М. Доржу, В. Серен-оол болгаш оон-даа өскелер-биле кожа А. Даржай тыва поэзияның хевирлеттиниң тургустунарынга бодунуң үлүүн кирип чоруур. Философтуг ханы утказыг, уран-чечен чаа хевирлерлиг шүлүктерни ажыдар дээш Даржайның дилээшкиннери аныяк тыва поэзияга салдарын чедирип, ооң бөгүнгү арын-шырайын тодарадып турар.

«Сарыг бүрү үезиниң сарыннары» (1993 ч.) болгаш «Чогаалдар чыындызы» (1994 ч.) деп номнарында кирген шүлүктери чогаалчының өзүлдезин, ооң чогаадыкчы ажылының бышкап үе-чадаже көдүрүлгенин иле херечилеп турар.

«Адыр бажы» (1987 ч.), «Сарыг бүрү үезиниң сырыннары» (1988 ч.), «Далайны көрбээн мен» (1988 ч.), «Өзээмге кирер ханым доңур» (1989), «Чүрээм-биле чугаа» (1990), «Дамдың-дыр мен» (1992), «Тыва» (1993) деп шүлүктерниң лириктиг маадырының үзел-бодалы, сагыш-сеткили конгуг тода, чиге, номчукчуга билдингир кылдыр илереттинген. Чүге дээрге оларда алгаг азы таалал, суртаал азы мактал аяны эвес. а дүвүрел болгаш хараадал, човаг болгаш аарышкы, өөрүшкү болгаш чоргаарал аяны колдаанындан, номчукчунуң сагыш-сеткилин доюлдуруп, ону бодандырыптар.

Дөрттен одуруглаан 81 чагыг-шүлүглел, 6, 33, 66 одуруглуг шүлүктер, даң хаязының шүлүктери, дал дүштүң шүлүктери, кызыл хүннүң шүлүктери, дүннүң шүлүктери, йөрээлдер, мөргүлдер, халактар, элегия, боодал сонет, сайзанактаан шүлүктер — бо бүгү тыва шүлүктүң хевир-тургузуун байыдып турар шүлүкчүнүң тывыштары, ажыдыышкыннары-дыр. Шүлүктүң тургузуунга, ооң нормазынга А. Даржайның камныг хумагалыы ооң «Дүлгээзиниң аяң» («Улуг-Хем» 1992, № 1) деп тыва шүлүк тургузуунуң дугайында шинчилел ажылындан тода көстүп турар.

А. Даржайның «Кижи нүүрү» (1985), «Мерген угаанныг Ак-Сал ирей» (1985), «Игил ыызы» (1986), «Дириглерниң ыызы-биле» (1982) деп шүлүглелдери аас чогаалындан өзектелгеп улусчу философияга даянган, ханы утка-шынарлыг чогаалдар боор онзаланып турар. Чижек кылдыр «Игил ыызынга» доктаап көрээли. Бо чугула чогаалда А. Даржай өскүс кыстың дугайында улустуң ырын болгаш игилдиң тывылганының дугайында тоолчургу чугааны чогаадыкчы езу-биле болбаазыраткан. Чурттаалга биле өлүмнүң, Ак сагыш биле Кара сагыштың, Буян биле Күштүң, Шын биле Мегениң аразында мөңге демиселди өскүс кас болгаш хартыганың, Өскүс-оол болгаш хайыраатыбайның, Самдар игилчи болгаш саттынган агайның овур-хевирлерин дамчыштыр удурланыжылга композициязын чедимчелиг ажыглап тургаш, ийи кезектиг онзагай сюжеттиг философтуг шүлүглелдерни чогаадып тургускан. Сюжеттиң дүүшкүнүнде, дыңзыгыышкынында болгаш чештиишкинде каракка көстүп келир бойдус чурумалы болгаш кулакка дыңналып келир игил аялгазы чогаалды угулзалай көзенектеп, чаңгыс аай төнген утканы берип турар:

Куйга башты
адыңнаткан диңмирээшкин..
Кудай хиндиин
кымчыланган
кызаңнаашкын...
Игил ыглап,
кыпсынчыдып ырлап
орган...

«Игил ырызының» утказында-даа, овур-хевирлеринде-даа, тургузуунда-даа, дыл-домаанда-даа национал калорит долу дески илереттингени бо шүлүглелдиң тыва чогаалга бир онзагай туружун бадыткап болур. Бо чогаалды шиижиткеп көргүзүг кылдыр тургузарын чогаалчыга болгаш бистиң режиссерларывыска сүмелексээр-дир мен.

А. Даржайның «Артыш айдызы» (1982) деп чыындызының сөс-домаан сайгарып тура, Ч. Чап мындыг эскеригни кылган: «...шүлүкчүнүң шүлүктери тыва дылды улам каастап, а ол бодунуң дужунда тыва дылдың байлак курлавырларындан эң-не чединтирин, дээштиин, чечен-мергенин сүүзүннеп туруп, шүүп, билип алырындан кажан-даа чажам дивес кижилерниң бирээзи-дир дээрзин дидимибиле чугаалап болур».

А. Даржайның чогаалдарының дыл-домааның улам хонүгүп быжыкканын номчукчу ооң сөөлгү үнген чогаалдарындан эскерип номчуй бээр дээрзинге бүзүрел улуг. Шынап-ла, чогаалчы кижиниң чогаадыкчы ажыл-ижинге эң-не дээди үнелел — бөдүүн номчукчунуң кичээнгейи болгай. Ылаңгыя амгы садыгсаарылгага чагырткан массалыг культураның тергиидилелиниң үезинде конгуг берге байдалга турар чиңгине профессионал уран чүүлдүң төлээлеринге бүгү-ле болдунар аргалар-биле деткимчени бээри күзенчиг болур ийик. Ынчап кандыг-даа чогаадыкчының холу салдынмас, улам хей-аът кирип, номчукчузуп ам-даа чаа-чаа чогаалдар-биле өөрту бээр ийик.

Чогаал дээрге, кижиниң сагыш-сеткилин хевирлээриниң эң-не нарын, уян, дээштиг чепсээ болур. Чүге дээрге шүлүкчүнүң хей-аъды чонунуң салымы-биле тудуш. А. Даржай «Дамдың-дыр мен» деп шүлүүнде бо бодалды чоргаарал болгаш биче сеткил-биле мынчаар илдээрткен:

Сүзүглелиң,
өөрүшкүң,
аарышкың
Шүлүктерим
хөөнү
болуп куттулуп чор.
«Тыва мен!» — дээн
ыдык адым
ынчангаштың
Дыка бедик,
өздүр-чоргаар
тудуш чор мен.
Дамырымда
ханы аккан тыва чонум,
Дамдың-дыр мен!
Далайыңга дузам бар ийин.

Зоя САМДАН,
ТДЛТЭШИ-ниң чогаал секторунуң эргелекчизи.

ХАЙЫРЛАП ЧОР

Авазының
Аазын эмген чассыг
оглу,

Ачазының
Амызы дег, эргим оглу

Чаа-Хөлдүң
Чалгыгларын мунуп
алгаш,

Сеткилинге
Чечен сөстер
аяннажып,

Угаан чырып,
Уяранчыг ырлап өскен.

Алдын үүже —
Аас чогаал—эртинеден

Үнүп частыр
Үрезинни чыып алгаш,

савазыраан
Сагыжының
хайыразы —

Уран сөстер
Уязындан ужуп үнгеш,
Тыва чонга
Дыңгылдай дег, уян
болган.

Чалар от дег,
Чалбырааштыг
одуруглар

Чаяалга боол,
Саазынга
дистинишкеш,

Бодалдарның
Бодаралы номнар
болуп,

Улузунуң
Угаан-чүрээн чырыдып
чор.

Чечен-мерген
Сээң номуң номчуй
бээрге,

Чернин кыры
Чечектели берген дег
боор,

Сеткил-сагыш
Черге дегбейн,
кинский-ле бээр,

Ынчангаштың,
Ындыннаалдыр
ырың ырла,

Аялгаңның
Арыын биске хайырлап
чор!

Саая МАЙНАК

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ававыс Елена Донуйевна ЧООДУ 1994 чылдың ноябрь 4-те 60 харлаар. Ооң өскен, төрүттүнген, амыдыралын тыпкан чурту — Тес-Хем. Ававыс чажында-ла өскүс арткан кижи. Амыдыралдың бергезинге ол торулбаан, кызымак күш-ажылы-биле тускай мергежилди чедип алган. Ындыг мергежилди херээжен улус ховар шиңгээдип ап турары билдингир болгай. Ол чымыштыг мергежил дээрге — трактористеп ажылдаары. «Аныяк тракторист» деп шола атты ававыс чоргаарал-биле эдилеп чорду. Ол баштайгы тыва херээжен трактористерниң бирээзи болуп, Тес-Хемниң делгем ховуларынга чер аңдарып, тараа тарып, чайның изиинде, дүннүң караңгызында «каң аъдын» соруктуг башкарып чораан.

Тракторист ававыс бистерни, беш ажы-төлдү өстүрүп, кижизидип каан. Назы-хары кажан дөгүй бээрге, 1979 чылда Берт-Дагдан О. Шынааже көшкеш, совхозтуң столоваязынга поварлап ажылдаан. Ооң сөөлүнде хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Ынак ачавыс **Сюров Төгерикпеевич ЧООДУ** бо чылдың ноябрь 11-де 63 харлаар. Ол сураглыг механизатор, МТМ эргелекчилеп, карак кызыл күш-ажылы, чонунга эвилеңи, дузааргаа-биле хөй эш-өөрүнүң хүндүткелин чедип алган.

Ажы-төлү өзүп, тускайлаң амыдыралдыг болу бээрге безин буянныг ававыс, ачавыс бистерге үргүлчү дузалап, өөредилгевистиң, амыдырал-чурттаалгавыстың, ажыл-иживистиң, кадыкшылывыстың дугайында кезээде аажок сагыш човап чоруурлар.

Ынак ававыстың 60 харлааны-биле база ачавыстың төрүттүнген хүнү-биле холбаштыр оларга чүректиң ханызындан изиг байырны чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, узун назынны, аас-кежиин сагыш-сеткиливистиң ханызындан күзеп тур бис.

Уруглары Лида, Лада, күдээзи Мерген, оглу Алексей, кени Марина, оларның хөй ажы-төлү, төрелдери, эш-өөрү.

МОНГУШ ЩОРСКА

(«Искра» совхозтуң кол агроному Монгуш Щорс Севилбаевич бо хүннерде 50 харлап турар).

Чогумчалыг эки шагда төрүттүнгеш,
Щорс маадыр адын алган кежиктиг сен.
Төрел чонуң аразынга хүндүледип,
Төрээн чериң ижиң-биле каастадың.
Човаг билбес ииап диртип мактаттың-даа.
Чолаачылап ырак, чоокка халыттың-даа
Арбын дүжүт өстүрер дээш аныяндап
Агроном мергежилге хандыкшаап сен.
Байырлалдар болган черге күжүң шенеп,
Баастап-даа, хүрежип-даа чордуң ийип.
Берге-даа бол, нарын-даа бол, чурттаалгаңның
Бежен чылы ужуп эрти, кырган-ача.
Сеткиливис ханызындан өөрээштиң,
Сээң бажың чыттап каарып чөпшээреп көр.
Чүткүлүңнү, чүрээң одуп өжүрбейн
Чүс-даа чылда чурттаарыңны күзедивис!

Дангыназы, акызы. угбалары, дуңмазы, кепээттери, уруглары, чээннери, төрелдери.

КЫЗЫЛДЫҢ ПЕДАГОГИКА УЧИЛИЩЕЗИ

1994 чылдын ноябрь 4-5 хүннеринде ачы-дузаа чедирилгезиниң марафонун эрттирерин чарлап тур. Эгелээри — 10 шакта.

Училищенин бүгү-ле доозукчуларын аңаа кээп киржиринче чалап тур бис.

Марафон үезинде спортчу маргылдаалар, янзы бүрү оюн-тоглаа, чаңгыс курсчуларның өөрүшкүлүг ужуражыышкыннары база арга-мергежил солчулгалары болур.

Марафоннун агар саны: р/с № 142619 РКЦ Национал банк эргелели, Кызыл хоорай, МФО 49304001.

Улусчу театрлар көрүлдези

«ӨРЭЭЛЧЕ ЭРТИҢЕР» — БИРГИ ШАҢНАЛ

Республиканың улусчу театрлар көрүлдези октябрь төнчүзүнде зоналар аайы-биле болуп эрткен. Бирги зонаның көрүлдези Чадаана хоорайга, а ийиги зона — Кызыл кожууннуң төвү Каа-Хем суурнуң «Мир» Культура бажыңынга болган. Мен ийиги зонага жюри кежигүнү турган болганымда, оон дугайында кысказы-биле таныштырайн. Ужуру болза, манаа 9 кожууннарның театрлары кээр ужурлуг, ынчалза-даа чүгле үш кожуун келгени хомуданчыг болган.

Зона көрүлдезин Бии-Хем кожууннуң улусчу театрының артистери Лев Устиновтуң «Дээп-болбас» деп ийи кезектиг тоол шиизи-биле эгелээн. Шииниң режиссеру база чурук каасталгазын Эрес Ондар тывынгыр кылганын айтыр апаар. Шиини Николай Ооржак очулдурган, а хөгжүм каасталгазын Евгений Ерохин таарыштыр чараш кылдыр кылган. Үе чеже-даа берге болза, ойнакчыларның хеп-сыны көскү, көрүштүг. Ынчалза-даа режиссерларның багай ажылдаанындан артистер бот-боттарының аразында харылзаа чок, сөс үзүктелиишкиннери хөй болгаш көрүкчүлерге шыланчыг байдалды тургузуп турган. Оон аңгыда кол рольда «Дээп-болбастың» долгандыр турар конгулууржугаш чечектери-биле харылзаазы, шимчээшкини хоорук, сөзүн шүлүк аяны-биле чугаалап чоруй баар. Бичии чечекчигештерни ойнап, таңцылап турар кылдыр чүге кылып ап болбас деп? «Дээп-болбастың» ролюнда ойнап турар артистерниң овур-хевирин чедир ажылдаары черле күзенчиг. Чүге дизе, ооң ниити байдалы долгандыр турар чечектер ышкаш, чаңгыс аайланып турар. Бо шиңде эң шыырак болгаш бодунуң ойнап турар маадырының овур-хевиринче ёзулуг кирип ойнаан У. Байкараны демдеглевес аргажок. Ол бай садыгжыны тывынгыр, сагыштыг ойнааны дээш шаңналдыг черже кирген. А Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы М. М. Оюн хааннын чалчазының ролюн база-ла чараш ойнааның жюри база эки деп демдеглээн. Ниитизи-биле жюри коллективтиң шиизин эки эде-хере тыртып ажылдаар болза, уругларга улуг белек болур дээр түңнелге келген.

Эрзиннин ыраккы Мөрен суурнуң артистери Суван Шаңгыр-оолдуң «Чагаа» деп тоожузундан үзүндүнү шиижиткеш эккелгени база чаа чүүл болган. Үш кожегелиг, дөрт көргүзүглүг шиини Степан Доктаалай үеге таарыштыр тургусканын демдеглевес аргажок. Режиссер С. Бичелдей. Аваа тоожуну шии кылдыр ажылдап деп чүве берге херек. Манаа режиссерниң тывынгыр, шыдамык турасоруун. бо үеде чонга чүну көргүзүп, оон идепкейин канчаар чаалап ап болурун ыяк билирин мактавас аргам чок. Оон аңгыда шиңде маадырларның рольдарын күүседип турар артистерниң роль бүрүзүнге таарыштыр салганың жюри демдеглээн. Ылаңгыя Анзор Дамдын бодунуң маадыры кемниг төрүттүнген Булаттың ролюн чедимчелиг ойнап, көрүкчү кижиниң сагыш-сеткили дойлуп, карактардан чаштар боду ла бадып турар кылдыр күүсеткен. А Дамдын маадырының сагыш-сеткилин билип, оон-биле аарып. оон-биле чурттап. бүгү-ле болуп да турар сагыжын шииниң маадыры дег ойнап турду. Бо-ла шииде сестра эмчи Айлаңмааның ролюн Чаймаа Самдан база-ла сагыш-сеткилдиң дүвүрелин хаара тыртып келир кылдыр бодунуң маадырын ойнаан. Ол шаңналга төлептиг болган-даа.

Режиссер теманы шын, эки шилип алган дугайында үстүнде айыттым. Ынчалза-даа артистерниң аразында харылзаазы, сөзүн шүлүк дег номчуй бээрин ам-даа ажылдап көөр турган. Оон аңгыда бо шииде кол рольду Булаттың чагаазын хынап келген корреспондент ойнап турар. Бир-тээ, оолга дузалажып, истелге ажылын чорудуп турар болганда, ол чүге ужурашкан улузундан хөй айтырыг салып, негелде кылып, үнүп чамдыкта бедидип-даа болгай-ла. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, шиини ам-даа чедир ажылдаар, ылаңгыя кезектер аайы-биле болза улам эки деп бодадым.

Шииде хөгжүм каасталгазын Орус-оол Сүктермаа чедимчелиг кылган. Ынчалза-даа шииниң ортузундан эгелеп аялга үе-биле сайзыраваан, төнчүзүнге чедир чаңгыс аялга артып турар. Хөгжүм талазы-биле база элээн ажылдаары күзенчиг болду.

Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Сеп төп Культура бажыңының улусчу театры Л. Петрушевскаяның «Кухняже эртиңер» деп шиизин көргүстү. Шииниң маадырлары чүгле ийи кижиден тургустунган. Н. Ивлева биле З. Любченко маадырларын көрүкчүлерниң сеткилинге кирип ойнааның жюри айтып, З. Любченкону шаңналдыг черже үндүрген. Бо коллективтиң артистериниң оюну хөгжүм-шии театрының артистериниң оюнундан дудак чок болганын жюри үнелээн.

Бо зона көрүлдезинге бирги черни Сарыг-Септиң артистери ап, бирги черге дипломну болгаш стереомагнитола-биле шаңнаткан. Ийигизин Мөренчилер, үшкүзүн турантылар ап, магнитофон болгаш акша шаңналын алганнар. Шаңналдар тывыскан соонда, жюри даргазы А. К. Ооржак көрүлдениң канчаар эрткенин, кандыг байдалга ажылдап турарын, чедер-четпестерни айыткаш, хөгжүм-шии театрындан, республиканың улусчу чогаадылга төвүнүң специалистеринден арга-дуржулга ап, оларны чалап, харылзаа тудуп ажылдаарын күзээн.

Кожууннарның улусчу театрларының зона көрүлделери төнген. Тиилекчилер ноябрь 25-27 хүннеринде найысылалга боттарының уран талантызын көргүзер. Үе бар. Оларга чүнү күзээрил? Бир-ле дугаарында, республиканың улусчу чогаадылга төвүнүң специалистерин чалап, шиилерниң чедер-четпезин хынадып, кады ажылдап көрээлиңер. Ийиде, шиилерниң дыл-домаанче, хөгжүм-каасталгаже кичээнгейни улгаттырары черле чугула.

Бо чүүлүмнү доозуп тура, зона көрүлдезиниң киржикчилериниң, жюри кежигүннериниң мурнундан Кызыл кожууннуң культура килдизиниң (даргазы К. С. Монгуш) ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенивисти илеретпес аргам чок. Оларның эки эгелээшкини-биле көрүлде бедик деңнелге эрткен.

Зоя МОНГУШ.
Республиканың улусчу чогаадылга төвүнүң улусчу чогаадылга килдизиниң даргазы, жюри кежигүнү.

Чарлалдар бюрозу

БАРААННАРНЫ ОРНАП ТУР МЕН

Мыйыстыг бода малдың кежинге янзы бүрү бараанарны орнап тур мен. Харылзажыр телефон 2-40-25.

АВТОМАШИНАНЫ ОРНАП ТУРАР

КАВЗ-3271 автобусту УАЗ-452 микроавтобуска бир организация орнап турар.

Организацияның адрези: Кызыл хоорай, Складская кудумчузу, бажың № 1 «Б», телефону 3-32-93.

САДЫП АЛЫР МЕН

Улуг өртек-биле тооргу хинин, адыг өдүн садып алыр мен.

Харылзажыр адрези: Иркутск хоорай, Декабрьских событий кудумчузу, бажың дугаары 15. «Байнур» магазин. Тел. 46-48-57. Код. 395-22.

Александр Ховалыгович БОРБАЙ-ООЛ

Бо хүннерде Сүт-Хөлдүң хереглекчилер ниитилели аар кажыдалга таваржып, «Ширээ» бот-орулга-чарылгалыг эштежилгениң кол бухгалтери Александр Ховалыгович Борбай-оол-биле кезээ мөңгеде чарлып турар.

А. Х. Борбай-оол 1952 чылдың ноябрь 7-де Сүт-Хөл кожууннуң Суг-Аксы суурга Аякай болгаш Ховалыг Борбай-оолдарның өг-бүлезинге төрүттүнген. Александр Ховалыгович Суг-Аксының ортумак школазын эки өөренип дооскаш, Иркутскиниң өлүк-кеш техникумунга өөренип кирген. Ону база чедиишкинниг дооскаш, Сүт-Хөлдүң хереглекчилер ниитилелиниң белеткел конторазының төлээзи болуп ажылдаан. 1991 чылдан 1993 чылга чедир Сүт-Хөл кожууннуң сан килдизиниң ревизор бухгалтеринге ажылдаан.

А. Х. Борбай-оол кайгамчык чаагай сеткилдиг, эш-өөрүнге, чонунга дузааргак кижи чораан. Александр Ховалыговичиниң чырыткылыг тураскаалы бистиң чүректеривиске кезээде артар.

Бөлүк эштери, төрелдери.

АГААР

Бөгүн республикага бүргеп, аязып каап турар агаар болур. чамдык черлерге кезек хар чаар. дагларга хар дүжер. Соңгу-барыып чүктеп хаттың кужу секундада 9-14 метр чедер.

Агаарның температуразы хүндүс 0+5 градус чылыг, даглыг кожууннарга —5 градус соок. дүне 5-10 градус соок болур.

Кызылга онза өскерлиишкин чок агаар болур. хаттың кужу секундада 9-14 метр чедер.

Хүндүс 2-4 градус чылыыр, дүне 6-8 градус соок.

Үшкү хевирниң агаары, кадыы кошкак кижилерге эмчиниң хайгааралы чугула хүн.

КИНО

НОЯБРЬ 3-те

«НАЙЫРАЛ»: «Дошталган пзирнигиишкин» (АКШ) 10.00, 12.20, 14.40, 17.00. **Видеозалга: «Командос»** (Индия, **2 сериялыг)** 10.30, 13.30, 16.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Көрүп тур, шүве!» (мультфильм) 10.00, **«Дургун»** (2 сериялыг) 11.20, 14.00. 16.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Суук дээр» (АКШ) 12.20, 14.40, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Чаржынчыг» 13.00, 15.00, 17.30 шактарда.

Сүт-Хөл кожуунда «Ширээ» деп бот-орулга-чарылгалыг эштежилгениң кол бухгалтери
Александр Ховалыгович
БОРБАЙ-ООЛ
дерзии идегеттерниң ханныг холундан мөчээнин Сүт-Хөл кожуун болгаш Суг-Аксы суму чагыргалары, кожууннуң хереглекчилер ниитилели дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Бай-Тайга кожууннуң Тээлиде өөредилге-бүдүрүлге комбинадының директору К. Х. Адыгбайның оглу
Родомир Кызыл-оолович
АДЫГБАЙНЫҢ
озал-ондакка таварышкаш хеперттеп мөчээнин Тээлиниң өөредилге-бүдүрүлге комбинадының коллективи хараадал-биле дыңнатпышаан, ооң ада-иезинге, төрелдеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва социбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19. 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл агыйы — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57 очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаанда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер Хемчээль 2 парлалга амазы. Тиражы — 14.035. Индекс 54240. Чагыг № 35 — 235.